

QƏZƏNFƏR RƏCƏBLİ

**AZƏRBAYCANDA
QARŞILIQLI
YARDIM FORMALARI**

(TARİXİ-ETNOLOJİ TƏDQİQAT)

*Bakı Slavyan Universiteti Elmi
Şurasının 30 may 2008-ci il
tarixli qərarı ilə (protokol №17)
çapa məsləhət görülmüşdür.*

BAKİ – 2008

Elmi redaktor:

Tofiq Babayev,
əməkdar mədəniyyət xadimi,
tarix elmləri namizədi,
aparıcı elmi işçi.

Rəyçilər:

Xəliəddin Xəlilli,
tarix elmləri namizədi,
aparıcı elmi işçi.

Məhəmməd Allahmanlı,
Tarix elmləri namizədi,
aparıcı elmi işçi.

Rəcəbli Qəzənfər Əjdər oğlu. **Azərbaycanda qarşılıqlı yardım formaları (Tarixi-etnoloji tədqiqat).** Bakı, MBM, 2008, 60 səhifə.

Kitab geniş oxucu kütlələri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Ondan universitetlərin «Azərbaycan etnoqrafiyası» fənnini öyrənən tələbə və magistrantları köməkçi dərs vəsaiti kimi istifadə edə bilərlər.

Kitabın əsas nəticələri ingilis və rus dillərində xülasədə verilmişdir.

© Rəcəbli Qəzənfər
MBM nəşriyyatı

GİRİŞ

Xalqımızın çoxəsrlik tarixi gözəl və təqdirəlayiq mütərəqqi ənənələrlə zəngindir. İctimai-iqtisadi həyat şəraiti ilə bağlı olan belə ənənələr sırasında qarşılıqlı yardım formaları özünəməxsus xüsusi yer tutur.

Qarşılıqlı yardım insanların təsərrüfat işlərində və məişətdə bir-birlərinə qohumluq, qonşuluq və el-oba köməkliyidir. İnsanlar həmişə çətin vaxtlarda birləşmiş, bir-birilərinə yardım etmiş, köməklik göstərmişlər. Azərbaycanda belə xeyirxah əməllər qədim çağlardan bəri zaman-zaman təkrar olunmuş, təkmilləşmiş və inkişaf edərək bu günümüzə qədər gəlib çatmışdır.

Kökləri çox qədim zamanlara gedib çıxan qarşılıqlı yardımın ilkin formalarını insanların erkən əmək vərdişlərində, ilk təsərrüfat fəaliyyətlərində müşahidə etmək olar. Qədim insanlar ova böyük dəstələrlə çıxırdılar, ov heyvanları üçün pusqular düzəldirdilər və ov heyvanının kim tərəfindən vurulmasından və ya tutulmasından asılı olmayaraq ovu hamı arasında bərabər bölüşdürürdülər. İnsanların belə birgə əmək fəaliyyəti tarixin sonrakı dövrlərində geniş yayılaraq təsərrüfatın bütün sahələrini əhatə etmişdir.

Qarşılıqlı yardım və köməklik adətinə daha çox ehtiyac əkinçilikdə olmuşdur. Torpağın şumlanmasından başlayaraq səpin, əlaq, əkinin suvarılması, taxıl biçini, taxıl dərzlərinin daşınması və taxıl döyümünə qədər əmək prosesində əkinçilərin bir-birinə kömək etmələri el adəti halını almışdı. Maldar əhali arasında kollektiv əmək mal-qaranın otarılmasından başlayaraq ot çalımı, maldarlıq məhsullarının emalı, yun qırımı və yunun

daranmasına qədər iş prosesində özünü göstərirdi. İnsanlar su arxlarının qazılması, bəndlərin və su anbarlarının tikilməsi, su quyularının qazılması, kəhrizlər şəbəkəsinin yaradılması, yolların çəkilişi, körpülərin salınması, yaşayış evlərinin və təsərrüfat tikililərinin inşası kimi ağır, lakin zəruri, təxirəsalınmaz işlərdə birgə əməkdən ən münasib bir vasitə kimi istifadə etmişlər.

Tarixi zərurət kimi yaranan və insanların birgə əməyi ilə bağlı olan qarşılıqlı köməklik dünyanın bütün xalqlarında ənənəyə çevrilmiş və universal xarakter daşımışdır. İnsanların bir-birinə köməkliliyi, əl tutması universal xarakterli ümumbəşəri ənənə olsa da Azərbaycan xalqının qarşılıqlı yardım formalarının özünəməxsus xüsusiyyətləri olmuşdur. Azərbaycanda qarşılıqlı yardım formaları təkcə əkinçilik, maldarlıq və tikinti kimi xalqın təsərrüfat həyatının və maddi mədəniyyətinin mühüm sahələrini deyil, mənəvi mədəniyyətin toy və yas mərasimləri kimi sahələrini də əhatə etmişdir. Bunlardan əlavə, imkansız ailələrə, ailə başçısını itirmiş ailələrə, xəstəsi olan ailələrə, şikəstlərə kömək etmək xeyirxah iş hesab edilirdi və el adətinə çevrilmişdi. Həmkəndlilərin bir-birinə köməkliliyi adi həyat tərzinə çevrilmişdi. El adətinə görə hər bir şəxs, hər bir ailə çətinliyə düşmüş qohum-qardaşına yardım etməyə borclu idi.

Yaxşı yadımdadır. XX əsrin 40-cı illərinin sonu idi. Yay tətildə indiki Lənkəran şəhərinin Veravul kəndinə babamgilə getmişdim. Ölkə İkinci Dünya müharibəsindən təzəcə çıxmışdı. Xalqın güzəranı çox ağır idi. Lakin çox bacarıqlı şəxs olan babam Kərbalayı Heydər, əvvəlki zamanlarda olduğu kimi o vaxt da kəndin imkanlı adamlarından sayılırdı. Müharibə illərində kolxo-

zun təsərrüfat işlərinin bütün ağırlığı, qoca olduğuna görə cəbhəyə getməyən babamın üzərinə düşdüyündən və kəndin ağsaqqalı olduğuna görə normadan artıq mal-qara saxlayanda da xətrinə dəymirdilər, göz yumurdular. Babamgilin qonşuluğunda Əbdül adlı bir kişinin ailəsi yaşayırdı. Başqa kənddə hesabdar işləyən Əbdül kişi vəzifədən çıxarıldıqdan sonra ailəsini götürüb kəndə qayıtmışdı. Onların sağmal heyvanları yox idi. Babam ilə birlikdə yaşayan kiçik əmim Qəhrəman da qonşu Boladi kəndində kolxoz mühasibi işləyirdi və axşamlar kəndə qayıdırdı.

Bir gün babam əmimə dedi ki, təzə doğmuş Qaragöz inəyi buzovu ilə birlikdə apar Əbdülgilin pəyəsində bağla. «Axı onlar bizimlə hampadırlar» deyib, əmim etiraz etmək istədi. Babam onun sözünü sərt şəkildə kəsib dedi ki, oğul mən demirəm ki, get Əbdülü qucaqla öp. Bizim hampa olmağımızda onun uşaqlarının nə günahları var, südə, qatığa həsrət qalıblar, bizim isə 5-6 inəyimiz və camışımız var, süd gölündə üzürük. Allah bunu götürməz. Səssizcə inəyi apar, onların doqqazında bağlayıb qayıt gəl. Bu Allaha da xoş gələr, bəndəyə də. Kənd camaatı da bizə əhsən deyər.

İnsanların bir-birinə yardımını, əl tutmasını, iki qrupa bölmək olar. Birincisi, imkanlı adamların imkansızlara ehtiyac duyulduqda qayğı göstərüb təmənnəsiz yardım etmələri, əl tutmaları kimi xeyirxah əməlləri. Xeyriyyəçilik səciyyəsi daşıyan bu əməllər əsasən maddi yardım şəklində həyata keçirilmişdir. Xalqımızın tarixində buna çoxlu misallar var. M. H. Baharlının yazdığına görə Mehdiqulu xan belə xeyirxah şəxslərdən imiş. Çox səxavətli, nökrə mehriban və xalqın güzəran

sahibi olmasını istəyən Mehdiqulu xan Qarabağ bəylərinin çoxunun çörək sahibi olmalarının səbəbkarı imiş. M. H. Baharlı yazır: «Belə nəql edirlər ki, bir gün yaz vaxtı elat yaylağa köçəndə (Mehdiqulu xan – Q.R.) öz mənzilində pəncərənin içində əyləşmiş imiş və köç gəlib gedərmiş. Hər il bu tövr ilə kimi qoyunlu və kimi sair dövlət ilə. Və o obaların çoxunun özü atlı və övrəti atlı, artıq dövlət ilə köçür. Qərək, bir neçə dəstə keçəndən sonra görür ki, bir kişi dalında şələ və bir nəfər övrət yenə şələli və iki-üç uşaqlar ayaqyalın və köhnə libas gəlirlər. Məzhur Mehdiqulu xanın bulara rəhmi gəlib nöqərlərdən birisin göndərüb ki, get o kişini övrət və uşaqları ilə gətir bu çöl həyəətə. Nökər gedib o kişini həmin tövr ilə gətirib. Xan çağırub bir para müqərrib nöqərlərindən ki, çöl əhlinə nə lazımdır. Hər biri bir tövr tədbir ediblər. Xan heç birinin sözünü bəyənməyib, buyurub bir siyahı yazıblar. Neçə yüz qoyun sağmal və erkək və neçə sağmal inək və neçə cüt öküz və neçə camış və iki rəs erkək at və iki-üç rəs madyan at və iki alaçıq, biri özləri üçün və birisi qonaqları üçün və məfrəs və qab-qacaq, cəmi çöl mayəhtacının hazır edib, əmr edib qayda ilə yükləyiblər, aparıb təzədən kəhər atdan bunu götürürlər və xan tamaşa edib, xoşuna gəlib. Yanında olan adamlara deyib ki, indicə köçə oxşuyur» (6, s. 280-281).

İnsanların bir-birinə əl tutmasının, köməkliyinin ikinci qrupu təsərrüfat və məişət işlərində bir-birlərilə bilavasitə öz əməkləri ilə, əmək alətləri ilə, qoşqu heyvanları və digər mal-qara ilə qarşılıqlı, lakin öncədən təmənnə gözləmədən etdikləri yardımdır. Məhz belə el köməkliləri qarşılıqlı yardım institutuna aiddir.

I FƏSİL

AZƏRBAYCANDA QARŞILIQLI YARDIM FORMALARININ ÖYRƏNİLMƏSİ TARİXİNDƏN

Azərbaycan xalqının zəngin qarşılıqlı yardım formaları qədim tarixə malik olsa da onların öyrənilməsinə XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində başlanmışdır. Azərbaycan xalqının qarşılıqlı yardım formalarını ilk öyrənənlər rus tədqiqatçıları olmuşlar. 1889-cu ildə rus tədqiqatçısı S. Yegiazarov Kazan şəhərində nəşr etdirdiyi Cənubi Qafqazda kənd icmalarından bəhs edən kitabında əkinçiliklə bağlı el köməyi olan «şəriklik» qarşılıqlı yardım forması haqqında məlumat verməklə Azərbaycan xalqının el köməklik adətlərinə maraq yaratmışdı (21). Elə həmin il tədqiqatçı S. Şaverdov Tiflis şəhərində dərc etdirdiyi bir məqaləsində Azərbaycan xalqının maldarlıq məişətilə bağlı olan «damazlıq» adlı qarşılıqlı yardım formasını təsvir etmişdir (33). 1913-cü ildə isə məşhur tədqiqatçı Q.Çursin «Qafqaz etnoqrafiyasına dair oçerklər» adlı kitabında Azərbaycanda geniş yayılmış «damazlıq» qarşılıqlı yardım formasının məzmununu və mahiyyətini açıqlamış, bu el köməkliyinin elmi təhlilini vermişdir (17).

Azərbaycan etnoqrafiya elmində isə qarşılıqlı yardım formalarının tədqiqinə yalnız XX əsrin 50-60-cı illərində başlanmışdır. Həmin illərdə Azərbaycan etnoqraflarından Q.T.Qaraqaşlı (22; 23), T.Ə.Bünyadov(6;7), Ş.A.Quliyev (28), Q.Ə.Rəcəbli (32), Q.C.Cavadov (12;13) və V.A.Çıraqzadə (16) qarşılıqlı yardım institutunun müxtəlif formalarının elmi araşdırılması ilə xüsusi məşğul

olmuşlar. Görkəmli etnoloq Q.Qaraqaşlının əsərlərində Azərbaycanın Kiçik Qafqaz dağlıq bölgələrində yaşayan əhali arasında geniş yayılmış ənənəvi qarşılıqlı yardım formalarından mödgəm, hoy, cey, avaja, alışma, umya və bədəl haqqında ilk dəfə qısa məlumat verilir, iməclik və əvrəz qarşılıqlı yardım formalarının sosial-iqtisadi mahiyyəti açıqlanır. Q.Qaraqaşlı çöl etnoqrafik materiallarına əsaslanaraq Azərbaycan etnologiya elmində ilk dəfə olaraq belə qənaətə gəlir ki, Azərbaycan tarixşünaslığında orta əsrlər feodal mükəlləfiyyətlərindən biri kimi təqdim edilən «əvrəz» (18; 25; 30) XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində özünün sosial mahiyyətini dəyişərək artıq xalqın qarşılıqlı yardım formalarından biri kimi çıxış etmişdir. Akademik T.Bünyadovun Azərbaycanda əkinçilik və maldarlığın inkişaf tarixinə həsr edilmiş monoqrafiyalarında xalqımızın qədim el köməklikləri tədqiq olunmuşdur. Azərbaycan etnologiya elminin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Ş.Quliyevin əsərlərində Azərbaycanda çəltikçiliklə bağlı qarşılıqlı yardım formaları araşdırılmışdır. Q.Rəcəblinin məqaləsində «ziyanlıq» anlayışı Azərbaycanda qarşılıqlı yardım formalarından birinin adı kimi etnoloji ədəbiyyata ilk dəfə gətirilmiş və onun mahiyyəti açıqlanmışdır. Q.Cavadovun elmi konfransda etdiyi məruzədə isə Azərbaycanın şimal-şərq bölgəsində torpağın şumlanması zamanı tətbiq edilən «ortaqlıq» adlı qarşılıqlı yardım forması haqqında məlumat verilir. V.Çıraqzadənin məqaləsində XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində S.Şaverdov və Q.Çursin tərəfindən tədqiq edilmiş «damazlıq» qarşılıqlı yardım forması Azərbaycanın maldarlıqla məşğul olan əhalisi arasından toplanmış çöl

etnoqrafik materialları əsasında yenidən işlənmiş və onun sosial mahiyyəti açıqlanmışdır.

Azərbaycanda qarşılıqlı yardım formaları XX əsrin 70-80-ci illərində də alimlərimizin tədqiqat obyektinə olmuşdur. Akademik T.Bünyadovun 1972-ci ildə Azərbaycanda arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunlarına həsr olunmuş konfransdakı məruzəsində Azərbaycanın qərb bölgələrində geniş yayılmış maldarlıq məişətilə bağlı «cey» qarşılıqlı yardım forması elmi baxımdan təhlil edilmiş, onun xalqın məişətində yeri və rolu açıqlanmışdır (9). Ş.Quliyev və Q.Cavadov 1973-cü ildə birlikdə yazdıqları «Əvrəz haqqında» adlı məqalədə «əvrəz»in Azərbaycanda qarşılıqlı yardım formalarından biri olması haqqında Q.Qaraqaşlının fikrini dəstəkləyir və onun guya feodal mükəlləfiyyəti olması haqqında Azərbaycan tarixşünaslığında kök salmış fikrə öz münasibətlərini bildirirlər (29). Ş.Quliyevin 1977-ci ildə nəşr olunmuş «Azərbaycanda çəltikçilik» kitabında çəltiyin bicarda əkilməsi, alağı və biçini zamanı təşkil edilən iməciliklər tədqiq olunur. Bu kitabda qarşılıqlı yardımın «növbələşmə» adlı forması haqqında ilk dəfə məlumat verilir (26). Həmin illərdə çap olunmuş M.Quliyevin məqaləsində isə xalçaçılıq sahəsində Quba bölgəsində mövcud olan el köməklikləri haqqında məlumat verilir(24). Etnoloq H.Həvilovun 1987-ci ildə nəşr olunmuş Azərbaycan maldarlarının məişətindən bəhs edən kitabında (20) «damazlıq» qarşılıqlı yardım forması haqqında çöl etnoqrafik materialları əsasında elm üçün maraqlı olan yeni faktlar verilmişdir.

Azərbaycanda qarşılıqlı yardım formaları XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində də etnoqraflarımızın diqqət

mərkəzindən kənarda qalmamışdır. Görkəmli etnoloq Q.Cavadov 1990-cı ildə nəşr etdirdiyi Azərbaycanda əkinçilik mədəniyyətinə dair elmi-populyar kitabında qarşılıqlı yardım formalarını el köməkliyi adlandırır və onların açıqlanmasına «Bir əl heç, iki əl güc, üç əl iməci» adlı ayrıca fəsil həsr etmişdir (11). Q.Cavadovun 1993-cü ildə nəşr olunmuş «Azərbaycanda el köməyi adətləri» adlı kitabının etnoqrafiya elmi üçün xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bu kitabda qarşılıqlı yardım formaları xalqımızın təsərrüfat həyatının və məişətinin bütün sahələrini əhatə edən kompleks halında tədqiq və təhlil edilir (10). 2003-cü ildə məşhur etnoloq Ş.Quliyev «Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası» jurnalında ənənəvi əkinçilikdə qarşılıqlı yardım formalarına dair məqalə dərc etdirmiş və həmin məqalədə Azərbaycan xalqının əkinçiliklə bağlı qarşılıqlı yardım formalarının sosial-iqtisadi kökləri araşdırılmış, ümumiləşdirmələr aparılmış və əməli əhəmiyyətli nəticələr çıxarılmışdır (27).

Gənc tədqiqatçı M.Əliyeva 2004-cü ildə Gürcüstan Respublikasının paytaxtı Tbilisidə beynəlxalq elmi konfransdakı məruzəsində Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsində keçmişdə geniş yayılmış «mədəd» və «hov» («hoy») qarşılıqlı yardım formaları haqqında məlumat verir (2; 19).

Q.Rəcəblinin 2008-ci ildə dərc edilmiş bir məqaləsində isə Azərbaycanda qarşılıqlı yardım formalarının öyrənilməsi tarixi araşdırılır (31). Həmin məqalədə qeyd edilir ki, ümumiyyətlə, Azərbaycan etnoloqlarının son yarım əsr ərzində yazılmış əsərlərində xalqımızın təsərrüfat məişəti, həyat tərzi və adət-ənənələri ilə bağlı olan qarşılıqlı yardımın müxtəlif forma

və qaydalarının elmi cəhətdən dəqiq və dərindən tədqiq edilməsilə bu sosial-iqtisadi institutun əsl mahiyyəti açıqlanmış, onların xeyirxah məzmun daşması, insanların bir-birinin qayğısına qalmaq, bir-birlərinə təmənnəsiz köməklik göstərmək və əl tutmaq xüsusiyyəti aşkarlanmışdır.

II FƏSİL

«İMƏCİLİK» VƏ «ƏVRƏZ» ÜMUMMİLLİ QARŞILIQLI YARDIM FORMALARI

Azərbaycanda qarşılıqlı yardım formaları iməcilik, əvrəz, avaja, mədəd, növbələşmə, ortaqlıq, hoy, cey, mödgəm, həmgəl, bədəl, əvəzçilik, şəriklik, ziyanlıq, alışma, damazlıq, unya və i.a. müxtəlif adlarla geniş yayılmışdır. Qarşılıqlı yardımın bu formaları müxtəlif adlar daşısalar da, məzmun etibarilə bir-birlərinə yaxın və oxşar olmuşlar. Onların bir qismi ümummilli səciyyə daşıyaraq bütün ölkədə yayılmış, bir qismi isə məhəlli xarakter daşıyıb ayrı-ayrı bölgələrdə tətbiq edilmişdir.

Qarşılıqlı yardımın ən geniş yayılmış forması, tətbiq sahələrinin genişliyi ilə fərqlənən, məzmun və mahiyyətə universal xarakter daşıyan «iməcilik» olmuşdur. Tədqiqatçıların fikrincə «iməcilik» anlayışı yunan sözü olan, «imece»dən götürülmüşdür və iştirak etmək, «köməkləşmək» mənasını verir (10, s.73). Ona görə də ehtimal etmək olar ki, «iməcilik» qarşılıqlı yardım forması Azərbaycanda ellinizm dövründə təşəkkül tapmışdır.

Qarşılıqlı yardımın bütün formalarının, o cümlədən, iməciliyin təşkilinə səbəb təsərrüfat və məişətdə görüləcək iş üçün vaxt məhdudiyyyəti və məhdud vaxt ərzində işi başa çatdırmaq üçün işçi qüvvəsinin, iş heyvanlarının, əmək alət və vasitələrinin çatışmaması olmuşdur.

Etnoqrafik ədəbiyyatda belə bir yanlış fikir yayılmışdır ki, «iməcilik» anlayışı yalnız qadınlara məxsus qarşılıqlı

yardım forması üçün işlədilmişdir (15, s.225). Q.Cavadov da bu fikri bölüşdürür və yazır ki, «el-oba ölçülüb biçilmiş terminlər əsasında el köməkliyinin kimlər üçün təşkil edildiyini asanlıqla müəyyən edirdi. Məsələn, həmkəndlilər, qonşular iməciliyə dəvət olunurdusa, deməli, burada ancaq qadınlar iştirak etməli idi. Əksinə, el-oba əvrəzə, hoya və ya ceyə çağırılırdısa, buraya ancaq kişilər gələrdi (10, s.73). Əvvələn, qeyd etmək lazımdır ki, «cey» yalnız kişilər arasında deyil, Azərbaycanın Qazax, Zəngəzur və Borçalı bölgələrində həm də qadınlar arasında «arxıd» adlanan böyük həcmli ağac nehrələrdə yağ hasil etmək üçün südün, qatığın bir yerə toplanıb növbə ilə qohum-qonşuya verilməsilə bağlı təşkil edilən köməklik forması olmuşdur. İkincisi, iməcilik təkcə məişət işlərində deyil, həm də təsərrüfatın bütün sahələrində tətbiq edilirdi. Q.Cavadov Azərbaycanın Lənkəran, Şəki və Zaqatala bölgələrində bunun belə olduğunu etiraf edərək yazırdı ki, «burada istər təsərrüfat və istərsə də ev-məişət işlərinin təmənnasız kömək əsasında görülməsi ümumi «iməcilik» termini altında birləşmişdir. Ona görə də burada iməcilik təşkil edilərkən əhali əvvəlcədən görülməli işə müvafiq olaraq dəvət edilərdi. Əgər «iməcilik» yundarama, xalça toxuma kimi məişət işləri üçün təşkil edilərdisə qadınlar, təsərrüfat işlərinin görülməsi məqsədilə təşkil edilərdisə kişilər cəlb olunardı» (10, s.73-74). Lakin çöl etnoqrafik materiallardan məlum olur ki, istər təsərrüfat, istərsə də məişət işlərində təmənnasız yardım əsasında görülməli işlər, təkcə Lənkəran, Şəki və Zaqatala bölgələrində deyil, Azərbaycanın əksər bölgələrində, o cümlədən, Naxçıvan, Muğan, Şirvan, Bakı və Gəncə bölgələrində

də, habelə Cənubi Azərbaycanda və Türkiyədə də ümumi «iməcilik» anlayışı ilə ifadə edilmişdir. Əlbəttə, bu həqiqətdir ki, Quba bölgəsində «iməcilik» anlayışı altında qadınlar arasında köməklik yolu ilə görülən işlər başa düşülmüşdür. Çöl etnoqrafik materiallarının təhlili göstərir ki, Quba bölgəsi əhalisinin «leksikonunda «iməcilik» ancaq qadın işlərinin görülməsi forması kimi başa düşülürdü» (10, s.73). Lakin bunu Azərbaycanın bütün bölgələrinə şamil etmək olmaz.

Etnoqrafik ədəbiyyatda təsadüf edilən belə bir fikirlə də razılaşmaq olmaz ki, qarşılıqlı yardım forması olmaq etibarilə «iməcilik», əsasən, qadınlar arasında yayılmış, guya yalnız yunun daranmasında, yun ipliklərin hazırlanmasında qonşu qadınlar bir-birilərinə kömək etmiş, «müəyyən ictimai-iqtisadi səbəblər üzündən isə o bəzi ərazilərdə özünün ilkin məzmununu saxlamaqla yanaşı, həm də təsərrüfat işlərinin görülməsində tətbiq edilmişdir» (10, s.74). Əksinə, adından məlum olduğu kimi yunan dilində «köməkləşmə» mənasını verən «iməcilik» Azərbaycanda ellinizm dövründə təşəkkül tapdığı vaxtlarda insanların bütün əmək fəaliyyəti sahələrini əhatə etmiş, sonralar isə ayrı-ayrı bölgələrdə əhalinin təsərrüfatının və məişətinin müxtəlif sahələrində hoy, cey, əvrəz, mödgəm, ortaqlıq, şəriklilik, mədəd, növbələşmə, damazlıq, ziyanlıq, alışma və s. lokal adlarla onun yeni-yeni formaları yaranmışdır.

Etnoqrafik ədəbiyyatda bəzən belə bir yanlış fikrə də rast gəlmək olur ki, güya müasir Azərbaycan kəndində müxtəlif məzmun və mahiyyətli qarşılıqlı yardım formalarının lokal adları «xalqın leksikonundan çıxdığından, el köməkliliyi ilə görülən bütün işlər

«iməcilik» istilahı altında birləşdirilmişdir ki, bu da əslində «subbotnik» adı ilə məlum olan rus istilahının dilimizə kor-korana tərcümə edilməsindən irəli gəlmişdir» (29, s.78) Həqiqətdə isə müasir Azərbaycan və rus dillərində işlədilən «iməcilik» və «subbotnik» sözləri ekvivalent məzmununa malik olsalar da mənşəcə müxtəlifdirlər. Məlumdur ki, ruslarda «subbotnik» adı altında görülən könüllü və təmännasız kollektiv işlər öz adını həmin işlərin görüldüyü həftənin yeddi günündən birinin adı olan «subbota» sözündən götürmüşdür; çünki ruslarda, bir qayda olaraq, könüllü və təmännasız görülən kollektiv işlər «voskresenye» adlanan istirahət günündən əvvəlki, «subbota» adlanan gündə icra edilir. Halbuki «iməcilik» qədim ellinizm dövründə yaranmış yunan mənşəli sözdür; deməli, «subbotnik» sözündən tərcümə deyildir.

İməciliklər Azərbaycanda çox geniş yayılmış qarşılıqlı yardım forması olmuş və həm kişiləri, həm də qadınları əhatə etmişdir. İməciliklər təcili görüləsi təsərrüfat işlərində həmkəndlilərin bir-birinə köməkliyi məqsədilə və eləcə də köməyə ehtiyacı olan ailələrə yardım məqsədilə təşkil edilirdi.

Əkinçilikdə müxtəlif səbəblər üzündən qohumlardan, yaxud həmkəndlilərdən birinin təsərrüfatında taxıl əkini üçün şumun gecikməsi və biçinin ləngiməsi zamanı qonum-qonşu kəndin ağsaqqalları ilə məsləhətləşib ona köməklik məqsədilə iməcilik təşkil edirdilər. İməciliyin günü müəyyənləşdirilir və hamıya xəbər verilir. İməcilik iştirakçıları şum zamanı öz xışları ilə, biçin zamanı isə çin, oraq və nəqliyyat vasitələri ilə sahəyə gəlirdilər. Xəbər verilmiş adamların hamısı iməciliyə

çıxırdı. Birinin həmin gün hətta vacib işi olardisa, onu təxirə salar, iməciliyə gələrdi. Çünki iməciliyə çıxmamaq el arasında qəbahət sayılırdı və kənd camaatı iməciliyə çıxmayan adamlara yaxşı münasibət bəsləmirdi.

İməcilik, adətən, bir gündən artıq olmazdı. Belə ki, yoxsul kəndlinin şumlanası əkin sahəsi, yaxud biçiləsi taxıl zəmisini o qədər də böyük olmazdı. Lakin zəruri hallarda, kəndlinin torpaq sahəsi nisbətən böyük olduqda şum və biçin ilə əlaqədar təşkil olunan iməciliklər bir neçə gün davam edirdi. Çünki köməksizlik üzündən şum və biçin proseslərinin gecikməsi nəticəsində həmin kəndlinin təsərrüfatına böyük ziyan dəyə bilərdi. Qohumlar və qonşular, bəzən, taxıl döyümü zamanı da işçi qüvvəsi az olan və imkansız ailələrə köməklik göstərirdilər.

Azərbaycan kənd və şəhərlərində iməciliklər, bir qayda olaraq bayram şənliyinə çevrilirdi. Hamı adi gündəkindən ertə durar və təzə paltar geyərək iməciliyə daha tez çıxmağa tələsərdi. İməcilik iştirakçıları bir-birilə bəhsə girər, mərc kəsər və yarışardılar. İməcilik təşkil edən təsərrüfat sahibi yarışda qalib gələndə xələt verərdi. İməciliyi təşkil edən ailə onun iştirakçılarına nahar yeməyi verərdi. Bəzən isə iməcilik iştirakçıları yoxsul ailəyə kömək məqsədilə təşkil edilən iməcilik zamanı yeməklərini özlərilə götürərdilər.

Azərbaycanın çəltikçiliklə məşğul olan bölgələrində iməciliklər daha tez-tez təşkil edilərdi. Burada şum işlərindən tutmuş çəltiyin ayaq dınglilərində döyülməsinə qədər bütün iş proseslərində iməciliklər keçirilərdi. Belə ki, Azərbaycanda XIX əsrin ikinci yarısında çəltikçiliklə əsasən iri torpaq sahibləri məşğul olurdular və onların işçi

qüvvəsi az idi. Torpağın əkin üçün şumlanması, tumcar və bicar ləklərinin hazırlanması kimi böyük işçi qüvvəsi tələb edən prosesi gecikdirmək olmazdı. Çəltikçilik təsərrüfatlarında torpağın şumlanması və ləklərin hazırlanması gecikdikdə, bicarda çəltik şitillərinin sancılması prosesi ləngidikdə, bicarı əlaq basdıqda, yaxud yağışların həddən artıq yağması nəticəsində biçin gecikdikdə çətin vəziyyətə düşmüş ailə yalnız iməcilik təşkil etmək yolu ilə geriliyi aradan qaldıra bilərdi. Torpağın şumlanması və ləklərin hazırlanması məqsədilə iməciliyə yalnız kişilər çağırılırdılar. Lənkəran bölgəsində çəltik şitillərinin tumcardan çıxarılıb bicar ləklərinin yanına gətirilməsilə də kişilər məşğul olurdular. Lakin bicarda onların su ilə doldurulmuş ləklərə sancılması işi və sonra əlaq edilməsi ilə yalnız qadınlar məşğul olurdular. Odur ki, bicar və əlaq ilə əlaqədar iməciliklərə yalnız qadınlar çağırılırdılar. Bicar prosesi başa çatdıqdan sonra iməciliyə toplaşmış qız və gəlinlər çalib-oyunay, şən mahnılar oxuyar və məzəli oyunlar təşkil edərdilər.

Azərbaycanın çəltikçiliklə məşğul olan bütün bölgələrində torpağın əkin üçün hazırlanması prosesində olduğu kimi biçin üçün və dərzlərin daşınması məqsədilə təşkil olunmuş iməciliklərdə əsasən kişilər iştirak edərdilər. İməciliyə gələnlər özləri ilə biçin aləti olan çin götürərdilər. Arabası, atı, öküzü və kəli olanlar, bu nəqliyyat vasitələrini də özləri ilə gətirərdilər. Nəqliyyat vasitələri olmayan kəndlilər də dərzlərin daşınmasında iştirak edərdilər. Onlar çəltik dərzlərinin sahədən kənara çıxarılmasına və arabalara yüklənməsinə kömək edərdilər. Çəltiyin biçilməsi, dərzlərin bağlanması və

daşınması zamanı kəndlilər bir-birləri ilə yarışar, fərqlənməyə çalışdılar. İməcilik təşkil edən ailə də onların əməyini qeyd edərdi. Adətə görə ilk dərzilə bağlanmış biçinciyə və çəltik dərzilərini xırmana birinci gətirən arabaçıya hədiyyələr verilərdi. İməciliyi təşkil edən ailə ya fasilə zamanı, ya da iməcilik başa çatdıqdan sonra onun iştirakçılarını dadlı yeməyə qonaq edərdi.

Xırmanda döyülmüş dərzilərdən əldə edilmiş çəltiyi ayaq, yaxud su dınglilərində döyməklə qabığından çıxarıb düyü hasil edirdilər. Bu işlə kəndlilər əsasən öz qüvvələri ilə məşğul olurdular. Lakin kifayət qədər işçi qüvvəsi olmayan ailələr ayaq dınglıları vasitəsilə çəltiyin təmizlənməsi üçün də iməcilik təşkil edirdilər. Bu iməciliklərin əhatə dairəsi məhdud olurdu. Çəltiyin ayaq dınglilərində təmizlənməsi işində yalnız qonşu və qohum kişi və qadınlar iştirak edirdilər (26, s.102-103).

İməciliklər, qeyd olunduğu kimi, bir qayda olaraq qonşu, qohum və həmkəndlilər arasında təşkil edilərdi. Lakin ehtiyac olduqda kəndlilər qonşu kəndlələrdə təşkil olunmuş iməciliklərə də gedərdilər. Naxçıvan, Cəbrayıl, Quba, Şəki və b. qəzaların taxılçılıqla məşğul olan kəndlərinin əhalisi qonşu kəndlərin camaatının təşkil etdikləri iməciliklərə gedərdilər. Lənkəran qəzasının çəltikçiliklə məşğul olan Ərkivan, Boradigah, Türkoba, Veravul, Uilvan, Boladi, Velədi, Xolmili, Səpnəkəran, Şiyəkəran, Ərçivan və b. kəndlərinin camaatı çəltik biçini zamanı qonşu kəndlərə iməciliyə gedərdilər.

Azərbaycanın suvarmaya əsaslanan əkinçilik təsərrüfatları böyük və kiçik çaylardan çəkilmiş ana arxlardan istifadə edirdilər. Ana arxlardan isə ayrı-ayrı kəndlərin əkin sahələrini suvarmaq üçün qol arxlar

çəkilirdi. Arxların çəkilməsi işində, həmçinin su bəndlərinin və dəhnələrin tikilməsində sudan istifadə edəcək kəndin bütün əhalisi, bəzən də qonşu kəndlərin əhalisi iştirak edirdi. Çünki on kilometrə uzunluğunda olan arxların çəkilməsi böyük işçi qüvvəsi tələb edirdi. Arxın qazılması, dəhnə basılması və bununla da çayın suyunun səviyyəsini qaldıraraq ana arxa yönəltmək üçün tələb olunan çox ağır bir iş həmişə kollektivin birgə əməyi ilə görülmüşdür. Bu işin təşkilatçıları mirablar olardı.

Arxların çəkilməsi, bənd və dəhnələrin qurulması və təmiri işləri, adətən, iməcilik yolu ilə erkən yazda görülürdü. Bu məqsədlə mirab, yaxud onun köməkçisi cavar kəndin ağsaqqallarına və camaatına qabaqcadan xəbər verirdi ki, filan gün ana arxı və ya qol arxı təmizləmək, bənd və dəhnəni təmir etmək üçün kənd camaatı iməciliyə çıxmalıdır. Müəyyən edilmiş gün və vaxtda kənd camaatı iməciliyə çıxardı. El adətən görə bu iməcilikdən boyun qaçırmaq qəbahət sayılırdı və pislənirdi. Bu işdən imtina edən şəxsin camaatın üzünə baxmağa mənəvi haqqı yoxdu. Adətən, belə iməciliyə hər evdən bir nəfər, xalq arasında deyildiyi kimi, bir bel çıxardı. Onlar özləri ilə bel, yaba, balta və külüng kimi əmək alətləri, at, ulağ və araba kimi nəqliyyat vasitələri götürürdülər. İməcilik zamanı hər kəndin camaatı dəhnədən tutmuş bütün ana arx boyu onun üçün ayrılmış hissəni təmizləyər və təmir edirdi.

Azərbaycanın Naxçıvan, Qarabağ, Lənkəran, Abşeron və b. bölgələrində suvarma məqsədilə kəhrizlərin qazılması zamanı da iməcilik qarşılıqlı yardım formasına tez-tez müraciət edilirdi. Belə ki, kəhrizin qazılması

böyük işçi qüvvəsi tələb edirdi. Elliklə qazılan kəhrizlərin suyundan hamı istifadə edərdi.

Yol çəkmək və körpü salmaq, yaxud onları təmir etmək üçün də belə iməciliklər təşkil olunurdu. Lakin onların təşkilatçıları yüzbaşılar olardı. Odur ki, belə iməciliklər «yüzbaşı iməciliyi» adlanardı. Bu iməcilik də digər iməciliklər kimi mahiyyət etibarilə könüllülük prinsipinə əsaslansa da, hakimiyyət nümayəndəsi yüzbaşı tərəfindən təşkil olunduğu üçün əslində məcburiyyət xarakteri alırdı.

Su arxlarının çəkilməsi, bənd və dəhnələrin qurulması, yol və körpülərin tikilməsi və təmiri məqsədilə təşkil olunan el iməciliklərində yalnız kişilər iştirak edərdilər. Kişilərin iştirakı ilə təşkil olunan çox geniş yayılmış iməciliklərdən biri də yaşayış evlərinin tikilməsi ilə bağlı məhəllə iməciliyi olmuşdur. Belə iməciliyi ev tikən şəxs çağırırdı. Yaşayış evinin tikintisində hər bir ailəyə onun qohumları ilə yanaşı bütün qonşuları da köməklik göstərirdilər. Ev tikintisi məqsədilə çağırılmış iməcilik zamanı ev sahibinin ailəsi iməcilik iştirakçıları üçün yaxşı süfrə açar, dadlı yeməklər hazırlayardı. Ev tikintisi üçün təşkil olunmuş iməciliklər zamanı bəzi adətlər də mövcud idi. Belə adətlərdən biri xələt verilməsi ilə bağlı idi.

Keçən əsrin 60-cı illərində Ağsu rayonunun Növcü kəndində müəllim işləyirdim. «Müəllimlər evi» adlanan binada mənə bir otaq vermişdilər. Bina kəndin keçmiş bəylərindən olan Umud bəyin evi imiş. Bəyin evindəki otaqlarda kənd sovetinin qərarı ilə kənd orta məktəbinin kənardan gələn müəllimləri yaşayırdılar. Ona görə də bina «Müəllimlər evi» adlanırdı. Mərhum bəyin arvadı Mariyə xanım isə oğlu Müzəffər ilə birlikdə həyətdə

tikilmiş «bağdadi» tipli birotanlı evdə yaşayırdılar. Mariyə xanım oğlunu evləndirmək istədikdə kəndin «Bəylik» məhəlləsinin kişiləri iməcilik təşkil edib onun üçün ev tikirdilər. Evin damının «basılması» prosesi zamanı ilk tir qaldırılanda ustalardan biri ucadan qışqırdı: «Tir qalxmır!». Mən dedim ki, bir baxın, görün bəlkə tir nəyəyə ilişib. Yerli müəllimlərdən olan Qüdrət Həmidbəylinin atası, Umud bəyin əmisi oğlu Səmid bəy gülərək mənə başa saldı ki, bu el adətidir, bir az gözləyək tirin «qalxmamasının» səbəbini öyrənərik.

Həqiqətən də bir azdan Mariyə xala və onun yaxın qohumları olan qadınlar hərəsi bir köynək, papaq, araxçın, şarf, corab və s. gətirib iməcilik iştirakçılarına xələt verdilər. Belə hədiyyə almaq bir növ gözaydınlığı vermək və şirinlik almaq xarakterli el adəti idi.

Ev tikintisi üçün təşkil edilən iməciliklə bağlı adətlərdən digəri haqqında isə Qazax rayonunun Kəmərlı kənd sakini, 1910-cu il təvəllüdü Qara Əhməd oğlu Allahmanlı belə deyir: Qara damlar tikərkən onun kalafını qazanda, orta tiri qaldıranda qohum-qonşu köməyə gələrdi və iş sona çatana qədər kömək edərdilər. Kalafa qazmaq adətən bir-iki gün çəkərdi. Bu işləri görəndə heç kimi çağırmazdılar, hamı özü gələrdi. Ev tikən zaman yalnız ustaya (bənnaya) pul verərdilər. Fəhlə işini ev sahibi və ona köməyə gələnlər – iməcilər görər, palçıq qarışdırar, daş daşıyardılar. Ev sahibi isə iş müddətində onlara yemək verərdi. Adətən çalışardılar ki, yemək tutumlu, qanlı (kalorili) ət xörəkləri olsun. İndi də kənddə ev tikilən zaman fəhlə işləri demək olar ki, qohum-qonşuların köməyi ilə görülür, yalnız ustaya əmək haqqı verilir.

Məişət xarakterli iməciliklərə gəlin köçəcək qızın cehizini sahmana salmaq və toy ilə bağlı el köməklikləri aiddir. Belə el köməkliklərinə cehizlik xalça-palazın toxunması, yun corabların hazırlanması, yorğan-döşəyin sırımması və başqa təcili görüləsi işlər üçün təşkil olunan iməciliklər aid idi. Quba bölgəsində gəlin köçən hər bir qıza 50-100 cüt yun corab verilərdi. Həmin corabları gəlini görməyə gələn qohumlara bağışlayardılar. Bu qədər corabı toxumaq üçün qızın anası öz qohumlarını və qonşuları iməciliyə çağırırdı. İməciliyə çağırılan qız və gəlinlər həvəslə dəvəti qəbul edər və lazımı alətlərini götürüb köməyə gələrdilər. Onlar bunu özlərinə borc bilərdilər və iməcilikdə hamı canla-başla iştirak edərdi. Əvvələn, dəvət olunmuş iməciliyə getməmək ayıb iş hesab olunurdu. İkincisi, hamı yaxşı bilirdi ki, bu gün onların kömək etdikləri ailə sabah onların özlərinin köməyinə gələcəkdir. Belə ki, iməcilik təmənnasız köməklik olsa da, haradasa onun əvəzi gözlənilirdi, yəni qarşılıqlı köməklik xarakteri daşıyan bu iməcilik qarşılıqlı yardım forması idi. Əlbəttə el köməkliyinin qarşılıqlı olmasını öz təcrübəsindən yaxşı bilən camaat onun əvəzinin ödənəcəyi haqqında düşünmür, iməcilikdə iştirak etməyi özlərinə mənəvi borc bilirdilər. Məişət xarakterli belə iməciliklər qız-gəlinlərin toy-bayramına çevrilirdi. Axşamdan başlanan iş səhərədək davam edərdi. Qız-gəlinlər ev sahibinin gətirdiyi meyvələrdən, çərəzdən və qorğadan yeyər, deyib-gülər, mahnı oxuyar, şənlenərdilər (10, s.75).

Gəlin köçəcək qızın cehizlərini sahmana salmaq məqsədilə çağırılan iməciliklər bir sıra el adətləri ilə də bağlı olmuşdur. Belə adətlərdən birinə görə nişanlı qızın

gəlinlik yorğan-döşəyi tutularkən yunun ilk təmizlənmiş hissəsini həyətin gözə görünən bir yerindən asardılar. Qonşular bunu görüb nişanlı qızın qaynanasına xəbər çatdırardılar ki, gəlinin toy döşəyi hazırlanır. Qaynana da adına layiq bir xonça düzəldib gələcək gəlininin evinə göndərərdi. Xonçaya mer-meyvə və şirniyyatla bərabər, yorğan-döşəyi sıriyan qadın üçün xüsusi hədiyyə də qoyulardı. Xonça nişanlı qızın evinə gətirilən kimi iməciliyin iştirakçıları qızın başına toplaşib ona göz aydınlığı verər, xoşbəxt olmasını arzulayar, meyvə və şirniyyatdan yeyərdilər. Nişanlı qızın anası isə göndərilmiş hədiyyəni götürüb yorğan-döşək sıriyan qadına verərdi (10, s.76).

Toy üçün çörək bişirmək də el köməkliyi olmadan ötüşmürdü. Toy mərasiminə bir-iki gün qalmış toy sahibi olan qadın kəndin ağbirçəklərini çörək bişirməyə dəvət edərdi. Belə dəvəti alan hər bir qadın çörək bişirməyə gəlməyi özünə borc bilərdi. Toy sahibi çörək bişirənlər üçün qabaqcadan kiçik hədiyyələr hazırlayar, hər birinə iş zamanı geymək üçün önlük bağışlardı. Çörək bişirməyə yığılmış kəndin qadınları bir-iki gün ərzində toya lazım olan çörəyi bişirib qurtarardılar. Çörək bişirmək ilə əlaqədar çağırılmış iməciliklər də çal-çağırsız keçinməzdi. Qız-gəlinlərlə bərabər ağbirçək qadınlar da bayatı deməklə bir-birləri ilə yarışardılar. Söylənilən bayatılar toy məclisinin məzmununa, gəlinlərə və çörək bişirənlərə həsr edilərdi. Məsələn:

«Ulduz gəlin, ay gəlin,

Olmaz sənə tay gəlin.

Qardaşının toyudur,

Nazik yuxa yay, gəlin» (10, s. 77).

El köməklikləri yas mərasimlərində çörək bişirilməsi zamanı da göstərilirdi. Yas yerinə gələn bir neçə yüz adamın çörəyini bişirmək köməksiz mümkün deyildi. Bu zaman el-oba köməyə gəlirdi. Lakin toy mərasimindən fərqli olaraq yas mərasimi üçün çörək bişirməyə adamlar dəvət olunmurdular. Kəndin qadınları heç bir dəvət gözləmədən öz çörəkbişirmə avadanlıqlarını götürüb yas yerinə gələr, çörək bişirməyə başlardılar. Ona görə də bu adəti iməcilik adlandırmaq olmaz, çünki iməciliyi təşkil edərdilər və adamları bu tədbirə çağırırdılar. Yas mərasimləri üçün kollektiv surətdə çörəkbişirmə adəti, həmçinin yas xərəklərinin hazırlanması xeyriyyəçilik mahiyyətli, lakin qarşılıqlı yardım xarakterli el köməkliyi olmuşdur.

Azərbaycanın kontinental iqlimə malik olan bölgələrində maldar əhali arasında çörək bişirməklə əlaqədar olan «iməcilik» qarşılıqlı yardım forması adi hallarda da təşkil edilirdi. Həmin bölgələrin maldarlıqla məşğul olan əhalisi qış ayları üçün lazım olan çörəyi havalar hələ isti olduğu vaxtlarda bişirirdi. Ailənin bir neçə aylıq çörəyini qısa müddətdə bişirmək bir-iki qadın üçün çox çətin olduğundan, qadınlar vəziyyətdən çıxış yolunu iməcilik təşkil etməkdə görərdilər. Çörək bişirməkdə köməyə ehtiyacı olan hər kəs iməcilik çağırmağa təşəbbüs göstərə bilirdi. Obanın 10-15 qadını bir yerə toplaşaraq, iməcilik yolu ilə bir gün biri, o biri gün isə digəri üçün qışlaq çörəyi bişirərdilər. Beləliklə, növbə ilə hamının qışlaq çörəyi bişirilirdi.

Qadınların çörək bişirmək üçün təşkil etdikləri iməciliklər Naxçıvan bölgəsində «mədəd» adlanırdı. Naxçıvanda geniş yayılmış bu el köməyi adətinə görə

qadınlardan biri çörək bişirəndə qonşu qadınlar ona köməyə gələrdilər. Bunun səbəbi bölgədə sərt iqlim şəraiti ilə bağlı olaraq bir neçə aylıq qış azuqəsi üçün çörək ehtiyatı tədarük etmək idi. Köməyə gələnlərə «mədədçi» deyirdilər. «mədəd» el köməyi barədə yazıçı Cəlil Məmmədquluzadənin «Pirverdinin xoruzu» novellasında deyilir: «Qasım əminin övrəti Həlimə xala çörək yayırdı. Hər dəfə çörək bişirən vaxt Həlimə xala iki, ya bəlkə üç övrət qonşularından özünə «mədədçi» çağırırdı və gahdan bir Təzəkənddən bacısı Zibeydəyə də xəbər verərdi ki, gəlib ona kömək eləsin. Bu dəfə on pudunun çörəyi gərək yapılaydı və Zibeydənin mədədə gəlməyi, əlbəttə, lazım idi. Çörək bişən günlər ... qız uşaqları da mədədçi övrətlərin uşaqları ilə «qəcəmə daş», «beşdaş» oynayırlar, yəni ailənin qız uşaqları da ... mədədçi qadınların uşaqlarını saxlamaq»la «mədəd»də iştirak edirdilər (15, s.128).

Milli bayramımız olan Novruz təntənələrini yüksək səviyyədə qeyd etmək üçün xalq növbənöv qənnadı məmulatı və çörəklər bişirir. Ənənəvi bayram şirniyyatı və mərasim çörəklərinin bişirilməsi üçün də qadınlar iməcilik qarşılıqlı yardım formasından istifadə edərdilər. Bayram xörəklərinin hazırlanması el şənliyinə çevrilərdi. İməciliyə çağırılan qadınlar hərə bir iş görməklə bayrama hazırlıqda iştirak edərdilər. Novruz bayramına qədər belə iməciliklər növbə ilə onun iştirakçılarının hamısının evində keçirilərdi.

Azərbaycanda qarşılıqlı yardımın çox geniş yayılmış ikinci forması «əvrəz» olmuşdur. Bu el köməkliyinin adı erəbcə «fövqələdə hadisələr», «təsadüfü» mənasını verən «əvariz» sözündən götürülmüşdür. Görünür Azərbaycanın

Kəlbəcər və Qazax rayonlarında yaşayan ayrımlar arasında bu qarşılıqlı yardım formasının «avaya» adı ilə tanınması da bununla əlaqədardır. «Əvrəz» Azərbaycanın əksər bölgələrində «iməcilik» anlayışının sinonimi kimi işlədilsə də bəzi bölgələrdə, o cümlədən Şirvan və Quba bölgələrində, əsasən ağır zəhmət tələb edən təsərrüfat işlərində yalnız kişilərin iştirakı ilə təşkil edilən el köməkliyinə deyilirdi.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan tarixşünaslığında əvrəzdən, yanlış olaraq, feodal mükəlləfiyyətlərindən biri kimi bəhs olunur. Rus alimi İ.Petruşevski Azərbaycanda feodal münasibətlərindən bəhs edərkən əvrəzi Səfəvilər dövlətində feodal mükəlləfiyyətlərindən biri kimi şərh etmişdir. O, daha sonra qeyd edir ki, Azərbaycanda kəndlilər XVIII-XIX əsrlərdə bəy və mülkədarların xeyrinə məcburi işlədikləri «biyar»dan əlavə ildə iki gün «əvrəz»ə də çıxmalı idilər (30, s.278). Azərbaycan alimlərindən M.Əfəndiyev və İ.Həsənov da bu səhv müddəaya əsaslanaraq öz tədqiqatlarında əvrəzi XVIII-XIX əsrlərdə Azərbaycan feodal mükəlləfiyyətlərindən biri kimi təhlil etmişlər (18, s.25). Əvrəzin feodal mükəlləfiyyəti olması haqqında yanlış fikir öz əksini 7 cildlik «Azərbaycan tarixi»ndə də tapmışdır (4, 3-cü cild, s.442; 4-cü cild, s.124).

Etnoqrafik materialların təhlili nəticəsində isə müəyyən edilmişdir ki, kəndlilərin bəy və mülkədarlar üçün məcburi yerinə yetirdikləri «biyar» işindən fərqli olaraq, «əvrəz» qədimdən öz mahiyyəti etibarilə könüllülük prinsipi əsasında kəndlilərin təsərrüfat işlərində bir-birlərinə göstərdikləri qarşılıqlı yardım forması kimi təşəkkül tapmış və el adətinə çevrilmişdir.

Sonralar bəy və mülkədarlar xalqın bu adətindən müəyyən məqsədlər üçün istifadə etmişlər. Görkəmli etnoloq Q.Qaradaşlı çox haqlı olaraq belə hesab edir ki, əvrəz məhsuldar qüvvələrin geridə qaldığı, primitiv səviyyədə olduğu, kollektiv əməyə zəruri ehtiyac olduğu nəslə – qəbilə quruluşu dövründə təşəkkül tapmış və zamanəmizə qədər gəlib çıxmışdır. Sinifli cəmiyyətdə işə hakim sosial təbəqələrin kəndliləri istismar formasına çevrilmişdir. Belə ki, XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində əvrəz məcburi mükəlləfiyyətlər siyahısına daxil edilməsə də, Azərbaycanın qərb bölgələrində, adətə görə bütün kənd, yaxud kənd icması mülkədarın xeyrinə ildə bir və ya iki gün əvrəzə çıxır, onun əkin sahəsini şumlayır, taxılını biçir, ot çalır və bina tikirdilər. Mülkədar əvrəz zamanı kəndlilərə yemək də verirdi (22). İlk baxışdan bir növ feodal mükəlləfiyyəti kimi təsir bağışlayan belə əvrəzi, kəndlilər həmişə qarşılıqlı yardımdan fərqləndirmiş, onu məzmununa uyğun olaraq «bəy əvrəzi», «yüzbaşı əvrəzi», «kəndxuda əvrəzi», «koxa əvrəzi» və s. adlandırmışlar. Bəy əvrəzinin XIX əsrdə feodal mükəlləfiyyəti deyil, bəyin çağırışı ilə kəndlilərin könüllü köməklik forması olması çar hökumətinin 1847-ci il «Kəndli əsasnamələri»ndə də qeyd edilmişdir. Əsasnamənin Quba qəzasına aid qaydalarının 10-cu bəndində deyilirdi ki, əgər bəy əvrəz çağırırsa, yəni işə könüllü çağırış elan edərsə, bəyin əvrəzə çıxanlara yemək vermək şərtilə, əhalinin köməyə getməsinə icazə verilir (30, s.280).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bəy və mülkədarlar, yüzbaşılar əvrəzdən kəndliləri təkcə öz xüsusi təsərrüfatlarında işlətmək üçün deyil, eyni zamanda su

arxlarının və kəhrizlərin qazılması və təmiri, yol çəkilməsi və körpü salınması kimi bütün kəndin xeyrinə olan ümumi el işlərində də istifadə edirdilər. Deməli, ilk baxışdan feodal mükəlləfiyyəti kimi görünən bəy və yüzbaşı əvrəzində kəndlilər, əslində, çox vaxt özləri üçün işləmişlər.

Əvrəz də iməcilik kimi müəyyən sosial-iqtisadi səbəblərlə bağlı olaraq çağırılardı. Hər hansı bir təsərrüfat işinin təcili görülməsi üçün işçi qüvvəsi, qoşqu heyvanı, kotan, yaxud araba çatışmadığı zaman təsərrüfat sahibi özü ağsaqqallarla məsləhətləşib camaatı əvrəzə çağırdığı halda, ailə başçısı xəstə olan və ya ailə başçısını itirmiş ailələrə, dul qadınlara kömək məqsədi daşıyan əvrəzi camaat özü təşkil edərdi.

El köməyinə ehtiyacı olan şəxs əvrəzin təşkili ilə əlaqədar müəyyən hazırlıq işləri gördükdən sonra kəndin ağsaqqalları ilə məsləhətləşib əvrəzin gününü təyin edər və qohum-əqrəba vasitəsilə camaatı əvrəzə çağırardı. Camaatı əvrəzə çağırmaq üçün məscidlərdən, kəndin kişilərinin topladığı meydanlardan və «gimgə yeri» adlanan yerlərdən də istifadə edilərdi. Kəndin mollası və ağsaqqalı da camaatın müəyyən olunmuş gündə əvrəzə çıxmalı olduqlarını onlara xatırladardı. Lakin əvrəzdə iştirak etmək üçün heç bir məcburiyyət yox idi. Hamı əvrəzdə iştirak etməyi özünə borc bilib bu el köməyinə tələsərdi. Bununla bağlı xalq arasında bəzi ifadələr də vardır. Məsələn, biri tez-tez yol gedəndə deyirlər ki, «nə tələsirsən, əvrəzə getmirsən ki?». Əksinə biri ləng tərپənəndə deyirlər ki, «elə bil biyara gedir».

Əvrəz səhər sübhədən çox canlı şəkildə başlanıb, günün sonunadək işgüzarlıq şəraitində davam etdirilərdi.

İmæclik kimi ævræz dæ iŝin qurtarıb-qurtarmamasından asılı olmayaraq, adætæn, bir gündæn artıq davam etmæzdi. El adætınæ græ ævræzi tæŝkil edæn ŝæxs onun iŝtirakçılarına gnorta naharı verærdi. İmkanı olanlar hætta qoyun da kæsærdilər. Lakin imkansız ailælæræ kmæk mæqsædilæ tæŝkil olunan ævræzæ çıxan kændlilər özləri ilæ yemæklærini dæ gætirærdilər.

Ævræzin tæŝkili grlæcæk iŝin xsusiyætindæn asılı olardı. Torpağın ŝumlanması mæqsædilæ tæŝkil edilæn ævræz zamanı onun iŝtirakçuları sahøyæ tez çıxmağa væ öz iŝlærilæ færlænmayæ çalıŝardılar. Ŝum ævræzi zamanı onun iŝtirakçuları bir-birilæ yarışar væ mxtælif sæciyyæli adætlæræ æmæl edærdilər. Mæsælæn, ævræz gn sahøyæ tez çıxıb ilk ŝırımı açan kændliyæ xælæt verilærdi. Adætæn ævræz zamanı kæl sınağı keçirilærdi. Kotanı bir ct kæl çækmæli idi. Ŝærtæ græ kotanı çækmæyæ gc çatmayıb dizini yeræ qoyan kæl mæğlub sayılırdı. Ən qvvætli kælləri mæyyænlæŝdirmæk mæqsædilæ tæŝkil edilæn belæ yarışda daha gcl hesab edilæn kællær kotanın dib boyuna qoŝulardı. Ŝærtlæŝmæ mddætindæ qalib kæl mæyyæn edilmædikdæ, kotanın tækærləri çıxarılar væ kælin birinin dizini yeræ qoyanadæk yarış davam etdirilærdi. Yarışda qalib gælmış æn gcl kælin belinæ ævræzdæ kæsilmış qoyunun dærisini atardılar. Hæmin dæridæn kæl ucn boyun yastığı tikilærdi. Belæ yarışlar ævræz iŝtirakçılarının byk marağına sæbæb olar, iŝin ŝæn æhval-ruhiyyædæ davam etmæsınæ ŝærait yaradardı.

Ævræz qarŝılıqlı yardım forması taxıl zæmisinin biçilmæsi, dærzlærin xırmana daŝınması væ ot çalımında daha tez-tez tæŝkil olunardı. Çnki ækinçiliyin mvsm xarakter daŝıyan bu æmæk proseslærini gecikdirmæk

olmaz. Əkinçilərin dedyi kimi «biçində gecikən uduzar». Əkinçilikdə birgə işçi qüvvəsi tələb olunan bu əmək proseslərini vaxtında başa çatdırmaq məqsədilə çağırılan əvrəzdə hamı məmnuniyyətlə iştirak edirdi və heç kəs qonşusuna, həmkəndlisinə, xüsusilə imkansız ailələrə kömək etmək üçün əllərindən gələni əsirgəmirdi.

Biçin əvrəzi daha təntənəli keçirilirdi. Bu zaman kəndin ən yaxşı biçinçisini müəyyən etmək üçün yarış keçirilirdi. Zurnaçıların ifa etdiyi «Cəngi» musiqisinin sədaları altında yarışan biçinçilər eyni vaxtda işə başlardılar. İlk dərsi hamıdan tez zəmi sahibinin qənşərinə qoyan biçinçi yarışın qalibi olar və kəndin ən yaxşı biçinçisi hesab edilirdi. Qalibə hədiyyə olaraq qabaqcadan düzəldilmiş xonça verilirdi.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində əvrəz qarşılıqlı yardım formasının təşkilində qohumluq münasibətlərlə bağlı el adəti də olmuşdur. Quba qəzasının Gəndob və Söhüb kəndlərində «qız əvrəzi» adı ilə tanınan bu adətə görə nişanlı oğlan əkin-biçin prosesində qız evinə kömək etməli idi. Qız evinin əvrəzə ehtiyacı olduğu hallarda nişanlı oğlan kəndin cavanlarını əvrəzə çağıraraq qayınatasının əkin sahəsini şumladar, taxılını biçdirib dərzləri zəmidən xırmana daşıdar və biçənəyini çaldırıb otunu tayalara vurdurardı. Əvrəz zamanı nişanlı oğlanın qoluna, başqalarından seçilmək üçün, qız evindən göndərilmiş qırmızı sarğı bağlanardı. Əvrəz iştirakçılarında nahar yeməyi nişanlı oğlanın ailəsi tərəfindən göndərilirdi (10, s. 62).

Azərbaycanın Quba bölgəsində suvarma arxlarının çəkilməsi, təmiri, yaxud təmizlənməsi, dəhnə və su bəndlərinin tikilməsi kimi böyük zəhmət və çoxlu işçi

qüvvəsi tələb olunan işlərdə də əvrəz qarşılıqlı yardım formasından istifadə edilmişdir. Bəzən elə olurdu ki, kəndin ancaq bir məhəlləsinin istifadə etdiyi su arxının təmirində, yaxud təmizlənməsində həmin kəndin başqa məhəllələrində yaşayanlar da iştirak edirdilər.

İməcilik kimi əvrəzdən də Azərbaycanın bəzi bölgələrində ev tikintisi prosesində istifadə edilmişdir. Quba bölgəsində ev tikintisi zamanı xeyli işçi tələb edən və bir ailənin gücü ilə görülməsi mümkün olmayan kərpickəsmə və kərpicin daşınması, evin bünövrəsi üçün uzaq məsafədən daş gətirmək, daş, torpaq və tir qaldırmaq kimi təsərrüfat və məişət xarakterli işlərdə də əvrəz köməklik formasından istifadə edilmişdir. Kərpic kəsmək məqsədilə təşkil edilmiş əvrəz üçün palçıq ev sahibi tərəfindən qabaqcadan hazırlanardı. Əvrəz günü dəvət olunmuş kişilər hərə öz qəlibi ilə gələrək işə başlardı. El adətinə görə kərpic kəsənlərdən biri «düşərlik» adlanan hədiyyə almaq üçün deyərdi ki, «ay qonşu, bu nə işdir, qəlib kərpici buraxmır, bir köməyə gəl görüm». Bunu eşidən ev sahibi kərpic kəsənlərə şirinlik pay verərdi və iş davam edərdi. Belə adət Zaqatala-Balakən bölgəsində də mövcud olmuşdur. Başqa bir adətə görə ev tikintisi üçün bünövrə qoyuluşuna köməyə gələnlər əliboş gəlməzdilər, xonça düzəldib gələrdilər. Köməklikdə qadınlar da iştirak edərdi. Onlar su daşıyar, çörək bişirər və digər məişət işlərinə kömək edərdilər. Kişilər isə tikinti ilə məşğul olardılar. Evin bünövrəsi qoyulan zaman müraciət edilən bir adətə görə bünövrənin dörd küncündə dayananlardan biri deyərdi ki, «künc düzəlmir». Bu halda ev sahibi ustalara kiçik bir hədiyyə verərdi. Ev tikilib qurtardıqdan sonra damdan sonuncu

düşən ustaya da xələt verilərdi. Tikintinin sonunda əvrəz iştirakçılarına xələt vermək mərasimi üçün ev sahibi qabaqcadan ehtiyat görərdi; yun corab, əl yaylığı və müxtəlif şirniyyatdan ibarət xonça düzəldərdi. Adətən xonça əvrəz iştirakçıları arasında olan ağsaqqala təqdim edilərdi (10, s. 63-64).

Qeyd etmək lazımdır ki, iməcilik və əvrəz kimi eyni mahiyyət və məzmun daşıyan qarşılıqlı yardım formaları dünyanın başqa xalqları arasında da mövcud olmuşdur. Ruslarda «subbotnik», «pomoç» və «todoka», özbəklərdə və taciklərdə «xaşar», türkmənlərdə «yevər», qırğızlarda «aşar», gürcülərdə «dadzaxili» və «ulami», ləzgilərdə «mel», kumıklarda «bulka» və b. qarşılıqlı yardım formaları azərbaycanlıların iməcilik və əvrəz el köməkliklərini xatırladır. Dünya xalqlarının həmin köməklikləri də icmanın ümumi işi hesab edilirdi. Kəndin bütün əhalisi, həm kişilər, həm də qadınlar onların təşkilində çox həvəslə iştirak edirdilər. Köməkliklərin iştirakçıları arasında əmək bölgüsü aparılır, kimin hansı işi görəcəyi qabaqcadan müəyyənləşdirilirdi. Azərbaycan el köməkliklərində olduğu kimi həmin qarşılıqlı yardım formaları da bayram şənliklərinə çevrilirdilər. Köməklik iştirakçıları təzə paltar geyir, yüksək əhval-ruhiyyədə olur, musiqi sədaları altında işləyir, nəğmələr oxuyurdular.

III FƏSİL

ƏKİNÇİLİKLƏ BAĞLI LOKAL XARAKTERLİ QARŞILIQLI YARDIM FORMALARI

Azərbaycanda əkinçiliklə bağlı lokal (məhəlli) xarakterli qarşılıqlı yardım formaları da mövcud olmuşdur. Yalnız ayrı-ayrı bölgələrdə yayılmış belə el köməkliklərindən biri də «növbələşmə» adlanmışdır. Növbələşmə köməklik forması iqtisadi imkanları eyni səviyyədə olan 3-4 kəndli təsərrüfatını əhatə edirdi. Növbələşmədə iştirak edənlər çox vaxt bir əmək prosesində, məsələn, taxıl biçinində, yaxud ot çalımında birləşirdilər. Kimin işi təcili idisə, yəni taxıl biçiminin, yaxud ot çalımının vaxtı ötə bilərdisə, öncə onun işi görülər, sonra növbə ilə o birilərinin taxılı biçilər, yaxud otu çalınardı. Hamının işi görüldükdən sonra növbələşmə birliyi dağılardı. Lənkəran bölgəsinin çəltikçilik təsərrüfatlarında şum, ləklərin hazırlanması, biçar və əlaq işlərində də növbələşmə qarşılıqlı yardım formasından istifadə edilmişdir. Tuncar və bicar ləklərinin vaxtında düzəldilməsi işində 3-4 ailənin kişiləri, normal böyümüş çəltik şitilinin vaxtı ötürmədən tez bicar ləklərinə sancılması işində və əlaq zamanı, həmçinin, qadınları da növbələşmə köməklik formasında iştirak edirdilər (26, s.103).

Azərbaycanda əkinçiliklə bağlı qarşılıqlı yardım formalarına «ortaqlıq» adlı əmək birləşməsini də aid etmək olar. Ortaqlıq əmək birləşməsini doğuran səbəb qoşqu heyvanlarının, kotanın, ümumiyyətlə əmək alət və vasitələrinin çatışmaması olmuşdur. Kifayət qədər əmək

alət və vasitələri olmayan bir neçə ailə «ortaqlıq» əmək birləşməsi təşkil edir, kotanlarını, qoşqu heyvanlarını, arabalarını birləşdirib əkin sahələrini şumlayır, biçilmiş taxılı xırmana daşıyır və döyüdürlər. Ortaqlıq üzvləri arasında şum, daşıma və döyüm üçün günlərin bölgü miqdarı ortaqlığa verilmiş əmək alət və vasitələrinin sayına uyğun müəyyən edilirdi. Bəzən ortaqlıqda əmək alət və vasitələri olmayan tavanasız kəndlilər də iştirak edirdilər. Onlar şəxsi əməkləri ilə ortaqlığın üzvü olurdular. Ortaqlığın belə üzvləri çox vaxt əmək prosesində arabaçı, sürücü, yabaçı, sovruqçu olur, gördükləri işlərin müqabilində şum, daşıma və döyüm günləri almaq hüququ qazanırdılar. Ortaqlıq, adətən, 10-15 gündən artıq çəkməzdi, bəzən isə daha tez, torpağın şumlanıb qurtarması ilə başa çatardı. Çəltik dərzlərinin xırmana daşınması və döyülməsi zamanı da belə ortaqlıqlar təşkil edilərdi (26, s.103-104).

Azərbaycanın Qarabağ və Gəncə bölgələrində taxıl biçini, ot çalımı, su arxlarının çəkilməsi, ev tikintisi, toy və yas mərasimləri zamanı təşkil edilən el köməklikləri «hoy» adlanırdı. Qarabağda dəmyə əkinçiliyi əsasında yetişdirilən taxıl bir neçə gün ərzində biçilməsə, taxıl zəmidə vağamlanar və sünbülü yerə tökülə bilərdi. Ona görə də məhsulun itkisinə yol verməmək məqsədilə kəndlilər hoy elan edərdilər və el-obanın köməyi ilə taxılı vaxtında biçib dərz bağlayaraq, zəmidən xırmana daşıyardılar. Bəzən bir kənddən əli çin tutan 50-60 kişi o biri qonşu kəndin «biçin hoyu»na da gedərdi. Hoya gələndə biçinçilər arasında iş bölgüsü aparılırdı. Kimi taxılı biçər, dərz bağlayar, kimi dərzləri zəmidən xırmana daşıyar, kimi taxıl döyər, kimi də buğdanı sovurardı. Hoy adəti ilə

hər hansı bir ailə taxıl yığımını qısa müddətdə başa çatdırardı. Hoy, adətən, bir gündən artıq davam etməzdi. Hoy adəti ilə bağlı xalq arasında belə bir ifadə də işlədilir: «Allah hoyuna çatsın!». Hoya kəndlilər həvəslə gedərdilər. Bu adət el şənliyində, bayrama çevrilirdi. Ayrı-ayrı şəxslər üçün təşkil olunan hoy zamanı taxıl zəmisinin sahibi biçinçilərə günorta yeməyi verərdi. İri torpaq sahiblərinin çağırdıqları hoy zamanı çox vaxt biçinçilərə günorta naharı vermək məqsədilə bir neçə qoyun və dana kəsilər, yeməyin bişirilməsi üçün xüsusi aşpazlar ayrılırdı (10,s.60-61).

Qarabağda hoy qarşılıqlı yardım adətindən su arxlarının çəkilişi, təmiri və təmizlənməsi məqsədilə geniş istifadə edilərdi. Qaynaqlarda Qarabağın iri torpaq sahiblərindən olan Əhməd bəy Cavanşirin hoy çağırmaqla yerli əhalinin qüvvəsindən istifadə edib qədim suvarma arxı olan Govurarxı bərpa edərək onun vasitəsilə Araz çayının suyunu Mil düzünün əkin sahələrinə gətirməsi haqqında məlumat vardır (22, s. 257).

Gəncədə kəndlilər hoyu böyük iş adlandırırıdılar. Burada çətin vəziyyətə düşmüş qonşusuna, həmkəndlilərə kömək etməyi hər kəs özü üçün borc hesab edərdi. «Hoy müqəddəs iş idi» - deyən gəncəlilər arasında yayılmış bir rəvayətə görə Gəncə qəzasının Əhmədli kəndində Murad adlı bir qaçaq varmış. Zaman ötür, Murad yaşa dolur və evinə qayıdır. Bu vaxt evini ildırım yandırmış qonşu üçün ev tikdirmək məqsədilə hoy elan edilir. Hoya çağırışı eşidən Muradın anası oğluna gedib qonşuya əl tutmağı məsləhət görür. Murad hoy yerinə gəlir, həvəslə, bütün gücü ilə işləyir. Lakin evin damının sonuncu tirini qaldıran zaman ürəyi davam

gətirməyib döyünməkdən dayanır. Kənd camaatı Muradı müqəddəs adam kimi dəfn edir və daha heç kəs onu qaçaq-quldur kimi yad etmir (22, s.263). «Hoy» qarşılıqlı yardım forması Naxçıvan bölgəsində «hov» adlanırdı. Burada «hov» əkin üçün torpağın şumlanması zamanı tətbiq edilirdi. Böyük ədibimiz Cəlil Məmmədquluzadə yazırdı ki, «hov» «qədim istilahdır, yəni «hay» deyib adam çağırmaqdır. Bu söz məhz kəndlərdə işlənir. Əlsiz-ayaqsız kəndliyə cəmən yardım göstərmək lazım gələn vaxt o vədə bir nəfər adam salırlar kəndə, gedir evbəev gəzir və haraylaya-haraylaya deyir: «-Ay camaat! Hər evdən bir «cüt» çıxsın, Həsənquluya bir-iki çuval yer cızlasın. Ta ki, yazıq kişi gələn il acından ölməsin» (14, s.76).

Kökləri çox qədimə, icma quruluşuna gedib çıxan qarşılıqlı yardım formalarından biri də Azərbaycanın qərb bölgələrində geniş yayılmış, «cey» olmuşdur (8). İməcilik, əvrəz və hoy kimi cey el köməkliyi də təsərrüfat və məişətlə bağlı müxtəlif əmək proseslərində, o cümlədən şum, səpin, taxıl biçini və döyümü, ot çalımı, suvarma arxlarının çəkilməsi, təmizlənməsi və bərpa işlərində, körpü salınması, yaşayış evləri və təsərrüfat tikililərinin inşası, maldarlıq məhsullarının emalı və s. kollektiv dəstək tələb olunan işlər zamanı həyata keçirilirdi.

Cey ən çox əkin üçün torpağın şumlanması prosesində təşkil edilirdi. Şum ceyi qoşqu heyvanlarının və şum əmək alətlərinin müvəqqəti birləşdirilməsi və əkin sahələrinin növbə ilə şumlanmasından ibarət idi. Şum ceyinin iştirakçıları arasında əməyin xarakteri və mərhələləri ilə bağlı olaraq iş bölgüsü aparılırdı. Taxıl

biçini zamanı isə ceydə birləşənlər taxıl itkisinə yol verməmək məqsədilə sünbüllərin tez yetişdiyi sahədən başlayıb növbə ilə bütün cey iştirakçılarının taxılını qısaltılmış biçin vaxtında biçib zəmidən xırmana daşıyardılar. Torpağın uzunmüddətli icarəyə götürüldüyü hallarda icarə ceyi yaradılırdı. İcarə ceyi də uzunmüddətli olub şəriklik prinsipinə əsaslanırdı. Uzunmüddətli cey zamanı şum, malalama, səpin, biçin və döyüm işləri birgə həyata keçirilir, məhsul isə iştirakçılar arasında əməyin miqdarına və birləşdirilən əmək alət və vasitələrinin sayına görə bölünürdü (9, s.54-55).

Azərbaycanın Qazax, Göycə və Borçalı bölgələrinin əhalisi yaşayış evlərinin və təsərrüfat binalarının inşasında, məscidlərin tikintisində, həmçinin bu məqsədlər üçün daş, kərpic, kirəmit və meşə materiallarının tədarük edilməsində də cey qarşılıqlı yardım formasından istifadə edirdi. Əkinçilik və tikinti işləri ilə bağlı təşkil edilən cey köməklik formasında, bir qayda olaraq kişilər iştirak etdikləri halda, məişətlə bağlı köməklik işləri üçün cey qadınlar arasında təşkil edilirdi. Qazax və Gəncə qəzalarının ayrım kəndlərində, həmçinin Borçalı qəzasında qadınlar arasında geniş yayılmış cey yağ hasil etmək üçün nehrə çalxamaq məqsədilə təşkil edilirdi. Burada «arxıd» adlanan böyük tutumlu ağac nehrələrdə yağ hasil edilirdi. Belə nehrənin qatığını çalmaq üçün yoxsul kəndli ailələri bir həftənin südünü yığmalı idi. Vəziyyətdən çıxmaq məqsədilə 5-6 qonşu qadın öz aralarında razılaşıaraq, hamısı öz bir günlük inək südünü növbə ilə cey təşkil edənlərdən birinə verir və hər gün nehrə çalınmasını təmin edirdilər (9, s.54-55). Yağ hasil etmək üçün bir günlük südün növbə ilə qonşulardan

birinə verilməsi adəti Qafqazda «xanulabu» adı ilə kartli gürcüləri arasında, Orta Asiyada «peyvoz» adı ilə taciklər arasında da mövcud olmuşdur (22, s.257).

Azərbaycanda XIX əsrdə torpağın şumlanması prosesində təşkil edilən köməklik formalarından biri də «mödgəm» olmuşdur. «Mödgəm» əsasən Kiçik Qafqazın dağlıq bölgələrində ayrımlar arasında təşkil olunurdu. Ayrımlar XIX əsrdə qonşuluq prinsiplərinə əsaslanan kənd icmaları mərhələsində yaşayırdılar. Torpaq ayırım kəndlərində hər üç ildən bir «tüstülər» (evlər) arasında qara kotanların sayına görə bölünürdü.. Təxminən bir ağır kotan birliyinə 5 tüstü daxil edilirdi. Əkin sahələri həddən artıq kiçik olduqda bir kotan birliyinin üzvləri torpağı ümumi şumlayır və əkir, məhsulu isə kotan birliyi üzvləri arasında bölüşdürürdülər. Əkin sahəsi qara kotanın işləməsi üçün kifayət edən qədər böyük olduqda kotan birliyinin üzvləri əkin sahələrini növbə ilə şumlayırdılar. Həyat kəndlilərə öyrədirdi ki, torpağın birgə işlənməsi fərdi ailələrin gücü ilə işlənməsindən üstündür. Odur ki, kəndlilər əkin sahələrini şumlamaq məqsədilə kotan ətrafında «mödgəm» adlı müvəqqəti birlik təşkil edirdilər. Qara kotana 8-10 cüt öküz qoşulurdu. Bütün ayırım elində bu qədər qoşqu heyvanı olan kəndli ailəsi tapmaq çətin olardı. Ona görə də 8-10 kəndli ailəsi öz qara kotanları və qoşqu heyvanları ilə bir boyunduruq altında birləşib «mödgəm» yolu ilə əkin sahələrini şumlayırdılar. «Mödgəm» əmək birliyi bir şum mövsümünə – 40 günlüyə təşkil olunurdu. Bölgədə şum mövsümü Novruz bayramına təxminən iki həftə qalmışdan başlanırdı (21, s. 255-256). «Mödgəm» yığma

kotan qarşılıqlı köməklik adəti qonşu Gürcüstanda da «modqami» adı ilə geniş yayılmışdı.

Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsində kəndlilərin torpağı şumlamaq üçün təşkil etdikləri köməklik forması «həmgəl» adlanırdı. «Həmgəl» qarşılıqlı yardım formasında əmək alət və vasitələri birləşdirilir və şum günləri hüququ iş heyvanlarının, əmək alətlərinin miqdarına və sərf edilmiş əməyin həcminə görə bölüşdürülürdü. «Həmgəl» yığma kotan birliyi də 40 günlüyə təşkil olunurdu. «Həmgəl»də əmək vasitələrinə görə şum günləri hüququ belə müəyyənləşdirilirdi:

– 1 öküz (kəl) vermiş kəndli öz əkin sahəsini şumlamaq üçün 1 şum günü hüququ əldə edirdi. 16 öküzə görə isə 18 şum günü ayrılırdı. Belə ki, qara kotana qoşulan bir cüt dib kəlinin hər birinə görə 1,5 şum günü ayrılırdı;

– 1 qara kotana görə 8 şum günü;

– 1 qoşqu ləvazimata görə 3 şum günü.

Əmək vasitələrinə görə cəmi – 29 şum günü.

«Həmgəl»də əməyə görə şum günləri aşağıdakı kimi müəyyən edilirdi:

– 2 nəfər öküzçü üçün 4 şum günü. Onların vəzifəsi 40 gün ərzində gecələr öküzləri yemləmək idi;

– 4 hodaxçı (sürücü) üçün hərəyə 1 gün olmaqla 4 şum günü;

– Majqal (kotanı nizamlayan sükançı) üçün 1 şum günü;

– Qoruqçu (bütün kəndin əkin sahəsini qoruyurdu) üçün 1 şum günü.

Cəmi 8 nəfər 40 gün ərzində əməklərinə görə – 10 şum günü.

Cəmi – 39 şum günü. Qalmış 1 günü isə kəndin seyidi üçün işləyirdilər (1, s.145).

Beləliklə, «Həmgəl» qarşılıqlı yardım formasında 40 günlük şum mövsümündə yığma kotanın tavanasız üzvləri cəmi bir gün öz əkin sahələrini şumlamaq hüququna malik idilər. Bu da onlara kifayət edirdi. Çünki onların əkin üçün torpaq sahələri o qədər də böyük olmurdu.

Azərbaycanın Kiçik Qafqaz dağlıq bölgələrində kəndlilərin müxtəlif təsərrüfat işlərində bir-birlərinə etdikləri qarşılıqlı yardımın formalarından biri də «bədəl» adlanırdı. «Bədəl» köməklik adətinə görə bir kəndli öz öküzlərini bir neçə günlüyə qonşusuna əkin sahəsini şumlamaq üçün verirdi. Əkin sahəsini şumlayıb qurtaran kəndli qonşusunun öküzünü qaytararkən öz öküzlərini də bir neçə günlüyə ona verirdi ki, o da öz əkin sahəsini şumlaya bilsin. Kəndlilər qarşılıqlı əvəzçilik yolu ilə bir-birlərinə at, ulaq, araba, kotan və b. əmək vasitələri də verirdilər (22, s.257). Bu qarşılıqlı köməklik adəti Azərbaycanın başqa bölgələrində də «əvəzçilik» adı ilə mövcud olmuşdur.

XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda əkinçiliklə bağlı qarşılıqlı yardım formalarından biri də «şəriklik» olmuşdur. Qarşılıqlı yardımın başqa formaları kimi şərikliyin mənşəyi də ibtidai icma quruluşunun dağılması dövrünə aiddir. Torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətin meydana çıxmasından sonra hərə öz torpağını əkib-becərsə də, insanların kollektivçilik ruhu birdən-birə aradan çıxmır və şəriklik formasında uzun müddət davam edir. «Şəriklik» torpağın birgə şumlanması, malalanması, toxumun səpilməsi, biçin və döyüm kimi əkinçiliyin bütün sahələrində özünü

göstərməklə bərabər uzunmüddətliliyi ilə fərqlənirdi. Şərikliyin üzvləri arasında səmimilik və mehribanlıq olanda məhsulun bölüşdürülməsindən sonra da, yəni sonrakı təsərrüfat illərində də şəriklik davam edirdi. Şəriklik, bir qayda olaraq, eyni tavanalı, bir-birini yaxşı tanıyan və əkin sahələri kəndin eyni səmtində yerləşən ailələr arasında təşkil edilirdi (10, s.47-48).

Şərik üzvləri işə başlamazdan öncə öz aralarında razılığa gəlirdilər ki, kim birlikdə nə ilə iştirak edəcək. Şuma kimin torpağından başlayıb kimin torpağında şumu qurtaracaq, kim hansı işi görəcək və məhsul hansı şərtlərlə bölüşdürüləcəkdir. Şərikliyin təşkilindəki bu qaydalar, – «Şerti şumda kəsək xırmanda davamız düşməsin» – zərb-məsəlində öz ifadəsini tapmışdır.

IV FƏSİL

MALDARLIQLA BAĞLI MƏHƏLLİ QARŞILIQLI YARDIM FORMALARI

Azərbaycan xalqının məhəlli xarakter daşıyan qarşılıqlı yardım formaları sırasında maldarlıqla bağlı «ziyanlıq» adətinin xüsusi yeri vardır. «Ziyanlıq» qarşılıqlı yardım forması Şirvan bölgəsinin kənd icmalarında əsasən əkinçiliklə məşğul olan əhali arasında meydana gəlmiş və yayılmışdı (32, s.90-93). Çünki əkinçiliklə məşğul olan əhali arasında çoxlu mal-qarası olan adam az tapılırdı. Yalnız kənd icmalarının yuxarı təbəqəsini təşkil edən ailələrin ixtiyarında çoxlu miqdarda qaramal və qoyun sürüsü olardı. Kənd icmalarının əksəriyyətini təşkil edən yoxsul və ortabab kəndli ailələrinin ixtiyarında isə yalnız ailənin daxili tələbatını ödəmək üçün lazım olan miqdarda inək və ya camış olurdu. Bəziləri 10-15 baş qoyun saxlayırdı. Yoxsul kəndlilərin əksəriyyətinin öküz və kəl kimi qoşqu heyvanı olmurdu. Odur ki, öz əkin sahələrini şumlamaq üçün 5-6 ailə öz qoşqu heyvanları ilə birlikdə bir kotan ətrafında birləşib şeriklik təşkil edirdilər. Əhalinin belə təbəqəsi üçün bir baş mal-qaranı itirmək böyük itki hesab olunurdu və onun təsərrüfatına böyük zərər vura bilərdi. Ona görə də kənd icmasının üzvləri, bəzən də yalnız bir patronimiyaya daxil olan ailələr bu itkiyə şerik olmaqla öz həmkəndlilərinin ziyanını yüngülləşdirirdilər. Birinin inəyi, öküzü, kəli və hətta qoyunu yıxılıb qıçı sındıqda, zəhərləndikdə və ya canavar parçaladıqda kəndlilər onun «murdar» olmaması üçün əllərindən gələni əsirgəmirdilər. Heyvan sahibi onu

kəsirdi və ətini hissələrə bölüb, qonşulara və bəzən də yalnız qohumlara göndərirdi. «Ziyanlığa» kəsilmiş ət heç bir ailə geri qaytarmazdı. Yerli adətə görə bu, həmin ailə üçün biabırçı hal hesab edilərdi və onlar icmanın etimadını itirə bilərdilər. Bəzən elə olurdu ki, bir ailənin həmin vaxt ətə ehtiyacı olmurdu və ət gətirən adama bildirirdi ki, onun ətini ala bilməyəcəkdir. Lakin bildikdə ki, ət «ziyanlığa» kəsilmişdir, öz dediyinə peşman olur və ət gətirən adamı tez geri çağırır və ya heyvan kəsilən həyəətə gedir, üzrxahlıq edir və ət götürürdü. Çox vaxt heyvan sahibi bu işə qarışmırdı. Qonşular heyvanın ölə biləcəyini görüb, onu tez kəsir və öz aralarında bölüşdürürdülər. Bəzən də kəsilmiş heyvanın ətini yeməyə yararlı olmurdu. Lakin icma üzvləri onu itə atmalı olsalar da götürürdülər və haqqını ziyan dəymiş ailəyə verirdilər. «Ziyanlığa» yığılmış vəsait ilə yeni bir heyvan alınır. Beləliklə, dəymiş ziyanı bütün kənd icmasının və ya patronimiyanın üzvləri öz üzərlərinə götürməklə, həmin ailənin təsərrüfatına dəymiş ziyanın əvəzini müəyyən qədər çıxırdılar. Burada xalq arasında yayılmış «El sınığı eldə bitər» kimi atalar sözü də bu adət ilə əlaqədar işlədilir.

«Ziyanlıq» qarşılıqlı yardım forması kənd icmaları şəraitində meydana çıxsada, yalnız həmin icmalar daxilində qalmamışdır, sonralar öz sərhədlərini genişləndirərək maldar əhali arasında da yayılmışdır. Buna səbəb maldar elat icmaları daxilində ictimai təbəqələşmənin sürətlənməsi nəticəsində böyük mal-qara sürülərinin yalnız bir ovuc varlı maldarın əlində toplanması və icma üzvlərinin əksəriyyətinin yoxsullaşmış az miqdarda heyvana malik olmaları idi.

Bəzi hallarda «ziyanlıq» anlayışı evi yanana, uçana, evini sel aparana, yaxud ildırım vurana qonşuların yardım etməsi adəti üçün də işlədilirdi. Bu zaman Şirvan bölgəsində kəndin əli iş tutan bütün adamları evsiz qalmış ailənin köməyinə gəlib ona yeni ev tikirdilər.

Məlumdur ki, ev tikilməsi üçün təşkil olunan qarşılıqlı yardım Azərbaycanın bir çox bölgələrində «hoy» adı ilə məşhur olmuşdur. İki halda kəndlilər ev tikmək üçün «hoya» çağırılırdılar: yeni ev tikiləndə və bədbəxt hadisə baş verməsi nəticəsində evsiz qalmış ailə üçün bir sığınacaq tikəndə. Birinci halda ev tikən adam bütün tikinti materiallarını hazırlayır və yalnız tikinti işinə köməyə çağırırdı. «Hoy»un bu variantı, əlbəttə, «ziyanlığa» aid edilə bilməz. İkinci halda isə «hoy»a çağırılanlar özləri müxtəlif vasitələrlə tikinti materialları hazırlayır və evsiz ailənin sığınması üçün, kəndlilərin dedikləri kimi, bir «daxma qaraldırdılar». Ona görə də «hoy»un bu variantını da Şirvan bölgəsində «ziyanlıq» adlandırırdılar.

Bir sıra qarşılıqlı yardım formaları icma münasibətlərindən təşəkkül tapdıqları halda, öz inkişaflarının sonrakı mərhələlərində hakim siniflər patriarxal tayfa münasibətlərinin qalıqlarına, xalq adət-ənənələrinə əsaslanaraq həmin qarşılıqlı yardım formalarından öz məqsədləri üçün istifadə edə bilirdilər. Kəndlilərin çətinliyə düşdükləri vaxt istifadə etdikləri «ziyanlıq» köməklik adətinin xüsusiyyəti isə heç kəsə ondan istismar vasitəsi kimi istifadə etməyə imkan vermirdi.

«Ziyanlıq» köməklik adəti zəhmətkeş kütlənin həmişə bir-birinin qayğısına qaldığını, dərdinə şərikin olduğunu

göstərən amillərdən biri olmuşdur. Bu köməklik adəti əsrlərlə yaşamış, nəsil-dən-nəslə keçmiş və müasir dövərə qədər gəlib çıxmışdır.

Qarabağ bölgəsində maldar əhali arasında bu köməklik adəti «alışma» adı ilə məlum olmuşdur. El adətinə görə kəndlinin güzəranında böyük rol oynayan dəvə, kəl, yaxud inək müəyyən səbəblər üzündən zədə aldıqda və onu müalicə etmək mümkün olmadıqda kəndin ağsaqqalının iştirakı ilə həmin heyvanı kəsərək ətini kəndin evləri arasında bərabər bölüşdürüdülər. Hər alışma payının üzərinə heyvanın dərisindən bir çarıqlıq zolaq kəsib qoyardılar. Bu ətin alışma payı olduğunu bildirərdi. Kənd əhalisi alışma payının əvəzinə ziyana düşmüş ailəyə hərə bir toğlu, yaxud quzu verib onun təsərrüfatının dirçəlməsinə yardım edərdi. Alışma el dəstəyi, köməklik adəti haqqında xalq arasında belə deyilirdi: «El yaxşı olsa, dəvəsi ölən köşək ala bilər» (22, s.258).

Azərbaycanın maldar əhalisi arasında geniş yayılmış mütərəqqi adətlərdən biri də «damazlıq» adlı el köməkliliyi olmuşdur. «Damazlıq» adətinin nə vaxt və ilk dəfə hansı bölgədə meydana çıxması haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Bir şey aydındır ki, «damazlıq» el köməkliliyi adəti icma daxilində sosial təbəqələşmənin yarandığı şəraitdə meydana çıxmışdır və Azərbaycanın bütün bölgələrində yayılmışdır (16, s.95). XIX əsrə aid olan etnoqrafik ədəbiyyatda məlumat verilir ki, kənd ağsaqqalının təşəbbüsü ilə müflisləşmiş, mal-qarası olmayan bir kəndlinin evində yemək tədarükü görüb, qonum-qonşuları və kəndin bütün ailə başçılarını oraya qonaq dəvət edərtilər. Qonaqlıqda yeməkdən sonra ev

sahibinə daha yaxın olan ağsaqqallardan biri qonaqlığın «damazlıq» məqsədilə təşkil edildiyini açıqlayardı. Qonaqlıq iştirakçılarının hər biri elə oradaca mal-qarası olmayan kəndlinin ailəsinə kimin nə ilə yardım edəcəyini elan edərdilər. Nəticədə qonaqlığın hər bir iştirakçısı ev sahibinə bir qoyun, quzu, dana, yaxud buzov bağışlamağa söz verərdi. Məclis dağıldıqdan sonra qonaqlıq iştirakçıları evə qayıdıb «damazlıq» kimi vəd verdikləri heyvanları həmin kəndlinin qapısına yollayardılar. Nəticədə mal-qarası olmayan kəndli müəyyən qədər mal-qaraya sahib olub yoxsulluğun daşını atardı (33, s.69-70).

Göründüyü kimi, «damazlıq» köməklik adəti hər adam üçün deyil, mal-qarası, xüsusilə sağını olmayan ailələr üçün təşkil edilərdi. Kənddə hamı görürdü ki, kimin qapısına qoyun-quzu getmir, kimin qapısında sağmal inək, yaxud camışı yoxdur, kimin ailəsi ağartıya həsrətdir. Odur ki, kəndin camaatı, birinci növbədə qohumlar və qonşular sözü bir yerə qoyub, həmin ailənin də mal-qaraya sahib olmasına köməklik məqsədilə ona təmənnasız olaraq qoyun, sağmal inək, yaxud camış bağışlayardılar. Adətə görə «damazlıq» heyvanı kəsməzdilər, ona xüsusi qayğı göstərər, mal-qaranın artırılmasına çalışırdılar (10, s.87-88).

«Damazlıq» qarşılıqlı yardım adətindən Şirvan, Qarabağ, Gəncə və Qazax bölgələrində mal-qaranın cinsini yaxşılaşdırmaq məqsədilə də istifadə edirdilər. Yaxşı cinsdən mal-qarası olan xeyirxah şəxslər yaxın qohumuna, dostuna həmin cins heyvanın bir dişi balasını damazlıq kimi bağışlayar, onların da yaxşı cins mal-qaraya malik olmalarına kömək edərdilər. «Damazlıq» adətindən azərbaycanlıların ailə məişətində xüsusi yeri

olan kirvəlik münasibətlərində də bəxşeyiş məqsədilə istifadə edirdilər. Kirvələrdən birinin sağlam heyvanı olmadıqda, digəri ona sağlam inək və ya damazlıq düyü bağışlardı. Belə damazlıq heyvanları da kəsmək olmazdı, ona xüsusi qulluq edir və heç olmasa ilk bala verənə qədər saxlayırdılar (16, s.95).

«Damazlıq» qarşılıqlı yardım forması ilə bağlı qeydə alınmış bir adətə görə Qarabağda maldar soylar arasında müəyyən səbəblər üzündən yeganə dəvə, öküz, inək, yaxud qoyunlarından məhrum olan yoxsul tərəkəmə varlı maldarların evlərinin hərəsinə bir təzə baş yaylığı göndərirdi. Baş yaylığının kim tərəfindən göndərildiyini öyrənən hər bir dövlətli tərəkəmə vəziyyətin nə yerdə olduğunu başa düşər və öz çobanı və ya naxırçısına ehtiyacı olan soydaşının evinə bir damazlıq heyvan göndərməyi tapşırırdı. Beləliklə, yoxsul və ya müflisləşmiş tərəkəmə «damazlıq» köməklik adətindən istifadə etmək yolu ilə müəyyən qədər mal-qara toplayıb təsərrüfatını bərpa edir, ailəsinin iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırırdı (20, s.58).

«Damazlıq» qarşılıqlı yardım forması ilə bağlı adətlərdən biri Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsində «umya» adı ilə tanınmışdır. Bu adətə görə müflisləşmiş şəxs həyət-bəhəyət gəzərək, hər qapıya kiçik bir əşya (məsələn, yaylıq, corab, kibrit qutusu) qoyub çıxardı. Bu o deməkdi ki, çətinə düşmüş şəxs el-obasından kömək istəyir, yəni öz həmkəndlilərindən, soydaşlarından yardım umur. Kəndin camaatı «umya» çağıran şəxsə hərə öz imkanı müqabilində bir qoyun, quzu, keçi və ya düyü verməklə kömək edirdi. «Umya» verilən heyvanlar, adətən dişi heyvan olurdu və xalq arasında damazlıq

adlanırdı. «Umya» barədə el arasında deyilirdi: «Umya kasıbın dirəyidir». Bəzən varlı adamlar «umya»dan öz var-dövlətlərini daha da artırmaq məqsədilə istifadə edirdilər. Deyildiyinə görə indiki Kəlbəcər rayonunun Yanşaq kəndində Xırdaxanın adlı bir dövlətli qadın «umya» yolu ilə kəndlilərə 1 manatdan pul paylamaqla oğlanları Əbülfət bəy və Hidayət bəy üçün 200 baş dana və 100 baş qoyun toplamışdı. «Umya»dan varlanmaq məqsədilə istifadə edilən belə hallar barədə, - «xalq tikən evi top dağalmaz», - zərb-məsəli mövcuddur (23, s.43).

Azərbaycanın Qarabağ və Zəngəzur bölgələrində «görəlgə» adlı bir adət də olmuşdur (22, s.258). Adətə görə azərbaycanlılar bir-birləri ilə mehriban olmaları, yaddaşmamaları üçün müəyyən səbəblər və bəhanələrlə qohumlarının, kirvələrinin və yaxın tanışlarının evlərinə tez-tez «görəlgəyə» gedərdilər. Bu zaman özləri ilə müəyyən hədiyyələr aparardılar. «Görəlgə» adlı bu adət azərbaycanlılar arasında indiyədək qalmışdır. Q.Qaraqaşlı haqlı olaraq «görəlgə» adətini qarşılıqlı yardımın bir forması kimi qiymətləndirmişdir. Belə ki, «görəlgə» hədiyyələrlə qonaq getmək adəti olsa da, onda qohuma və dostu bir növ əl tutmaq, maddi köməklik etmək və qayğı göstərmək keyfiyyətləri vardır.

NƏTİCƏ

Azərbaycanda qarşılıqlı yardım formalarının öyrənilməsi ilə ilk dəfə rus tədqiqatçıları S.Yegiazarov, S.Şaverdov və Q.Çursin məşğul olmuşlar. XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan etnoloqlarından Q.Qaraqaşlı, T.Bünyadov, Ş.Quliyev, Q.Rəcəbli, Q.Cavadov, V.Çıraqzadə, H.Həlilov və T.Babayev Azərbaycanda qarşılıqlı yardımın «iməclik», «əvrəz», «avaja», «mədəd», «ortaqlıq», «şəriklik», «əvəzçilik», «növbələşmə», «hoy», «cey», «mödgəm», «həmgəl», «bədəl», «ziyanlıq», «alışma» «damazlıq», «umya» və «görəlgə» kimi müxtəlif formalarını araşdırmışlar.

Azərbaycan etnoloqları aydınlaşdırmışlar ki, tarixi ədəbiyyatda səhv olaraq feodal mükəlləfiyyəti hesab edilən «əvrəz», əslində qarşılıqlı yardım formalarından biri olmuşdur. «Əvrəz» Azərbaycanın bir çox bölgələrində «iməcilik» qarşılıqlı yardım formasının ekvivalenti kimi tanınmışdır.

Azərbaycanda çoxsaylı qarşılıqlı yardım formalarının mövcud olması xalqımızın həmişə bir-birilərinin qayğısına qalmasına, ehtiyacı olana köməklik göstərməyə tələsməsinə, kollektiv əməyi layiqincə qiymətləndirməyi bacarmasına sübutdur. Xalqımızın el köməyinə, kollektivçiliyə yüksək qiymət verməsi «El gücü, sel gücü», «El bir olsa, zərbi kərən sındırar» kimi zərb-məsəllərdə də öz əksini tapmışdır.

Azərbaycanda qarşılıqlı yardımın zəngin formaları xalqımızın tarixən insanpərvərlik ruhunda tərbiyəsilə bağlıdır. Qohumun, qonşunun, dostun, həmsoyun, həmkəndlinin, ellinin, həmvətənlinin və nəhayət insanın

qayğısına qalmaq, dar gündə, çətinə düşəndə onun köməyinə çatmaq, ona dayaq durmaq və yardım etmək kimi mənəvi keyfiyyətlər əsl ümumbəşəri, insanpərvərlik keyfiyyətləridir. Bu keyfiyyətlər xalqımızda zaman-zaman, əsrlər boyu tərbiyə olunub el adətlərinə çevrilmişdir. Azərbaycan xalqının qarşılıqlı yardım formaları kimi təzahür edən el köməklilərinə, bir-birlərinə əl tutması, ehtiyacı olana yardım etməsi kimi mütərəqqi insani adətlərinə dünyanın bir çox xalqları həsəd apara bilərlər və aparırlar.

Gazanfar Racabli

The forms of mutual aid in Azerbaijan

Summary

For the first time in the history of Azerbaijan the Russian investigators S.Yegiazarov, S.Shaverdov and G.Chursin were engaged to study the forms of mutual aid in Azerbaijan. At the second half of the XX century the forms of mutual aid, such as «imajilik», «avraz», «avaja», «madad», «ortaqliq», «shariklik», «avazchilik», «novbalashma», «hoy», «jey», «modgam», «hamgal», «badal», «ziyanliq», «alishma», «damazliq», «umya» and «garalca» were investigated by Azerbaijani ethnographers such as G.Garagashli, T.Bunyadov, S.Guliyev, G.Rajabli, G. Javadov, V.Chiraqzadeh, H.Havilov and T.Babayev.

Azerbaijani ethnographers have found out that the word “avraz by mistaken was included into the feudal obligation in fact it is a form of mutual aid. The word “imajilik which is of Greek origin gives the meaning of “imeje (to help, to participate) in some districts of Azerbaijan was known as the word “avraz which is of Arabic origin gives the meaning of “occasional, “extraordinary events.

Rich forms of the mutual aid in Azerbaijan are connected with historical education of the people in spirit of humanism. To come to the aid to the relative, to the friend, to the neighbour, to the fellow-countryman who gets into difficulty and at last to show care of the person, to become a support to him, all these spiritual qualities are true humanistic qualities. These qualities of Azerbaijan

people have been developed during many centuries and have laid down in the basis of the custom of the mutual aid. Many peoples of the world can envy and they envy to the forms of the mutual aid existed in Azerbaijan as progressive customs which have developed from aspiration, to render a public aid, to help out each other, to show compassion and charity to the poor people.

Газанфар Раджабли Формы взаимопомощи в Азербайджане

Резюме

Изучением института взаимопомощи в Азербайджане впервые занимались русские исследователи С.Егиазоров, С.Шавердов и Г.Чурсин. Во второй половине XX века азербайджанскими этнографами К.Каракашлы, Т.Бунятов, Ш.Гулиев, Г.Раджабли, Г.Джавадов, В.Чирагзаде, Г.Гавилов и Т.Бабаевым были исследованы такие формы взаимопомощи как «имеджилик», «эврез», «аважа», «мэдэд», «ортаклык», «шариклик», «эвезчилик», «новбэлэшме», «хой», «джей», «модгам», «бэдэл», «зиянлыг», «алышма», «эмгяле», «тамазлык», «умя» и «гёрэлке».

Азербайджанские этнографы выяснили, что «эврез» (слово арабского происхождения, означающий «случайный», «чрезвычайный»), которое в исторической науке ошибочно относят к феодальным повинностям, на самом деле являлся формой взаимопомощи. «Эврез» в некоторых зонах Азербайджана был известен как эквивалентом «имеджилик», понятием греческого происхождения (на греческом языке – «ітеје» означает «содействие», «участие»).

Богатые формы взаимопомощи в Азербайджане связаны с историческим воспитанием народа в духе гуманизма. Прийти на помощь, попавшему в затруднение родственнику, другу, соседу, односель-

чанину, земляку и наконец проявить заботу о человеке, стать ему опорой, все эти духовные качества являются истинными общечеловеческими, гуманистическими качествами. Эти качества азербайджанского народа были выработаны в течение многих столетий легли в основу обычая взаимопомощи. Многие народы мира могут завидовать и завидуют существующимся в Азербайджане формам взаимопомощи, как прогрессивными, человеколюбимыми обычаями, сложившимися из стремления оказать общественную помощь, придти на выручку друг к другу, проявить сострадание и благотворительность нуждающемуся.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

1. Алекперов А.К. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку, Изд. АН Азербайджана, 1966, 251 с.

2. Алиева М. Об институте взаимопомощи в произведениях Дж. Мамедкулизаде. Международная научная конференция «Археология, этнография, фольклористика Кавказа», посвященная 90-летию юбилею А.М.Апакидзе. Тбилиси, 2004, с. 162.

3. Azərbaycan etnoqrafiyası. 3 cilddə. Bakı, Şərq-Qərb, 2007-2008.

4. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə. Bakı, Elm, 1998-2003.

5. Babayev T.A. Ömrünüzə nur calansın. Bakı, Azərnəşr, 2000, 64 s.

6. Baharlı M.H. Əhvalatı-Qarabağ. – Qarabağnamələr. II kitab. Bakı, Yazıçı, 1991, 450 s.

7. Bünyadov T.Ə. Azərbaycanda əkinçiliyin inkişafı tarixinə dair. Bakı, 1964, 152 s.

8. Bünyadov T.Ə. Azərbaycanda maldarlığın inkişaf tarixindən. Bakı, Elm, 1969, 185 s.

9. Бунятов Т.А. Об институте взаимопомощи «джей». - Azərbaycan SSR-də 1972-ci ildə arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekununa həsr olunmuş konfrans. Tezislər, Bakı, Elm, 1973, 2 s.

10. Cavadov Q.C. Azərbaycanda el köməyi adətləri. Bakı, 1993, 103 s.

11. Cavadov Q.C. Əkinçilik mədəniyyətimizin sorağı ilə. Bakı, 1990, 168 s.

12. Cavadov Q.C. «Ortaqlıq» qarşılıqlı yardım formasına dair. – Azərbaycan EA «Məruzələri», XXV cild, № 7, 1969, s.84-88

13. Cavadov Q.C. Şimali-şərqi Azərbaycanda torpağın şumlanmasında «ortaqlıq» qarşılıqlı yardım formasına dair. – Azərbaycan EA Tarix İnstitutu aspirantlarının II konfransının tezisləri, Bakı, EA nəşriyyatı, 1966, 2.s

14. Cəlil Məmmədquluzadə. Hoy. – Əsərləri, 6 cildə. 5 cild. Bakı, Azərnəşr, 1985, s. 76-77.

15. Cəlil Məmmədquluzadə. Pirverdinin xoruzu, 6 cildə, 1 cild, Bakı, Azərnəşr, 1983, s. 128-130.

16. Çıraqzadə V.A. «Damazlıq» qarşılıqlı yardım forması haqqında. – Azərbaycan EA «Məruzələri», XXIV cild, № 8, 1968, s.92-96

17. Чурсин Г.Ф. Очерки по этнологии Кавказа. Тифлис, 1913, 183 с.

18. Эфендиев М. М. Повинности и правовое положение владельческих райятов в Азербайджане в первой половине XIX века. – Azərbaycan Tarix Muzeyinin «Əsərləri», II c., Bakı, 1957, 12 s.

19. Əliyeva M.İ. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında xalq məişəti (etnoqrafik tədqiqat). Namizədlik dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 2008, 21 s.

20. Həvilov H. A. Azərbaycanın maldarlıq mədəniyyəti. Bakı, Elm, 1987, 81 s.

21. Егиазаров С.А. Исследования по истории учреждений Закавказье. Часть 1-ая. Сельская община, Казань, 1889, 336 с.

22. Каракашлы К.Т. Материальная культура азербайджанцев северо-восточной и центральной зон

Малого Кавказа (историко-этнографическое исследование). Баку, Изд. АН Азербайджана, 1964, 264 с.

23. Каракашлы К.Т. О пережитках древнего института взаимопомощи в Азербайджане. – *Azərbaycan EA «Xəbərləri», İctimai elmlər seriyası*, 1958. № 2, 11 s.

24. Кулиев М.М. О пережитках взаимопомощи в ковроткачестве в дореволюционном Азербайджане. – *Azərbaycan EA «Xəbərləri», İctimai elmlər seriyası* , 1968, № 3, 8 s.

25. Гасанов И.М. Часновладельческие крестьяне в Азербайджане в первой половине XIX в. Баку, Изд. АН Азербайджана, 1957, 234 с.

26. Quliyev Ş.A. *Azərbaycanda çəltikçilik (Tarixi-etnoqrafik tədqiqat)*. Bakı, Elm, 1977, 138 s.

27. Quliyev Ş.A. Ənənəvi əkinçilikdə qarşılıqlı yardıma dair. – «*Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası*» jurnalı, II buraxılış, Bakı, Elm, 2003, s.191-195.

28. Гулиев Ш.А. О традиционном институте взаимопомощи у чалтыкаводов Азербайджана. – Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований в СССР в 1964 году, Баку, Изд. АН Азербайджана, 1965, с. 5.

29. Quliyev Ş.A., Cavadov Q.C. «Əvrəz» haqqında. – *Azərbaycan EA «Xəbərləri», Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası*, 1973, № 2, s.75-80.

30. Петрушевский И. П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане... в XVI – начале XIX века. Ленинград, 1949, 382 с.

31. Rəcəbli Q.Ə. Azərbaycanca qarşılıqlı yardım formalarının tədqiqi məsələsinə dair. – Bakı Qızlar Universitetinin «Elmi xəbərləri». Bakı, 2008, № 1, s. 74-81.

32. Rəcəbli Q.Ə. «Ziyanlıq» qarşılıqlı yardım forması haqqında. – Azərbaycan EA «Məruzələri», XXII cild, № 9, 1966, s.90-93.

33. Шавердов С. Тамазлук или обычай взаимно вспомоществования домашним скотом. – Сборник материалов по описанию местностей и племен Кавказа (СМОМПК), т. VII, Тифлис, 1889, с. 68-74.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL Azərbaycanda qarşılıqlı yardım formalarının öyrənilməsi tarixindən	7
II FƏSİL «İməcilik» və «əvrəz» ümummilliyə qarşılıqlı yardım formaları.....	12
III FƏSİL. Əkinçiliklə bağlı lokal xarakterli qarşılıqlı yardım formaları.....	33
IV FƏSİL Maldarlıqla bağlı məhəlli qarşılıqlı yardım formaları..	42
NƏTİCƏ	49
SUMMARY	51
PE3IOME	53
İstifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısı	55

Rəcəbli Qəzənfər Əjdər oğlu

**AZƏRBAYCANDA QARŞILIQLI YARDIM
FORMALARI**

Yığılmaga verilmişdir: 15.03.08

Çapa imzalanmışdır: 30.05.08

Ş.ç.v. 4,25. Tiraj 500

Format 1/16 60x84

MBM mətbəəsində

çap olunmuşdur